T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

RÂGIB EL-İSFAHÂNÎ'NİN EZ-ZERÎ'A İLÂ MEKÂRİMİ'Ş-ŞERÎ'A ESERİNİN AHLÂK EĞİTİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Kübra ÇETİNKAYA

TEZ DANIŞMANI
DR. MEHMET MÜFTÜOĞLU

EDİRNE 2021

Tezin Adı: Râgıb El-İsfahânî'nin Ez-Zerî'a İlâ Mekârimi'ş-Şerî'a eserinin ahlâk eğitimi açısından değerlendirilmesi
Hazırlayan: Kübra ÇETİNKAYA

ÖZET

Bu çalışmada, İsfahânî'nin ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-Şerî'a adlı eseri ahlâk eğitimi açısından ele alınarak mutluluğa kavuşmada öne çıkan erdemler ve bu erdemlere ulaşmak için yaptığı tavsiyelerle, erdemsizlikler ve erdemsizliklere sebep olan hususlar ele alınmıştır. Ayrıca eserde belirtilen erdem ve erdemsizlikler arasında karşılaştırılmalar yapılmış ve ahlâklı insanın öne çıkan özellikleri incelenmiştir.

Giriş ve sonuç bölümleri hariç üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde; İsfahânî'nin hayatı, eserleri ve ilmî önemi hakkında kısaca bilgi verilmiş, ikinci bölümünde; ez-Zerî'a'da ahlâk eğitimi ile ilgili öne çıkan hususlar, üçüncü bölümünde ise; ez-Zerî'a'da ahlâk eğitimi ile ilgili tavsiyeler teferruatlı olarak incelenmiştir.

Hayatıyla ilgili kesin ve detaylı bir bilginin bulunmadığı İsfahânî'nin günümüze kadar ulaşan eserleri arasında çalışma konumuzun esasını teşkil eden ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-Şerî'a adlı eserinin en meşhur eserlerinden biri olduğu tespit edilmiştir. İsfahânî'nin söz konusu eserinde ele aldığı, özellikle ahlâkî erdemlerin kazandırılması ve erdemsizliklerden sakındırma ile öğretmen-öğrenci arasında olması gereken ilişki konusundaki tavsiyeleri, günümüz din eğitimi ve ahlâk eğitimi açısından da önem arz edeceği kanaatine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahlâk Eğitimi, Isfahânî, ez-Zerî'a

Name of thesis: An evaluation of Râgıb el-İsfahânî's ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-Şerî'a terms of moral education
Prepared by: Kübra ÇETİNKAYA

ABSTRACT

In this work, Isfahani's "ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-Şerî'a" is handled in terms of moral education, and the virtues that come to the fore in reaching happiness and the advice he gives to reach these virtues and the issues that cause vices are discussed.In addition, comparisons were made between the virtues and vices mentioned in the work and the prominent features of moral people were examined.

In the first part of the study, which consists of three parts, excluding the introduction and conclusion; Brief information about Isfahani's life, works and scientific position is given, in the second part; The prominent issues related to moral education in ez-Zerî'a, in the third part; ez-Zerî'a' were examined in exhaustive recommendations on the moral education.

Isfahani, where there is no definite and detailed information about his life, among his works that have survived to the present day, it has been determined that his works named "ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-Şerî'a", which constitutes the basis of our study, and his al-Mufredat, which is the dictionary has been determined that most famous of is work. With the advice of Isfahani in his work, especially on gaining moral virtues and avoiding vices. It has been concluded that teacher-student relations will also be important in terms of today's religious education and moral education.

Keywords: Moral education., Isfahânî, ez-Zerî'a

ÖN SÖZ

Günümüzde din eğitiminin bir parçası olarak görülen ahlâk eğitimi konusunda birçok araştırma yapılmasına rağmen, döneminin âlimleri arasında şöhret bulan ve eserleri günümüze kadar ulaşan Râgıb el-Isfahânî'nin ahlâkî hususları ele aldığı ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-Şerî'a eseriyle alâkalı bu alanda herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu nedenle özellikle İslâm'ın temel iki kaynağı olan Kur'ân ve sünnete göre konuları işleyen Isfahânî'nin, söz konusu eserinin muhtevası olan ahlâk eğitimi ile alâkalı görüşlerinin bu alana kazandırılması düşüncesi ile ele alınan bu çalışmada, Isfahânî'nin hayatı, eserleri, ilmî yönü ve ahlâk eğitimi konusundaki tavsiyeleri ve görüşleri incelenmiştir.

Tez konusunun seçiminde ve yazım aşamasında desteğini esirgemeyen, çalışmama yön veren, sabırla gerekli düzeltmeleri yapan danışman hocam Dr. Mehmet Müftüoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmam esnasında bana destek olan aileme ve arkadaşlarıma teşekkür ediyor, çalışmamı her zaman yanımda olan, beni büyütüp yetiştiren, varlık sebebim olan anneme ve babama ithaf ediyorum.

Kübra ÇETİNKAYA (2021)

İÇİNDEKİLER

ÖZET……I

ABSTRACT……II

ÖN SÖZ……...…….III

İÇİNDEKİLER……IV

GİRİŞ……..1

1. Problem……1

2. Çalışmanın Amacı……...4

3. Çalışmanın Önemi……..4

4. Varsayımlar……4

5. Çalışmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları……...……..5

I. BÖLÜM……...6

RÂGIB EL-İSFAHÂNÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE İLMÎ YÖNÜ.....6

A. İSFAHÂNÎ'NİN HAYATI……7

B. İSFAHÂNÎ'NİN ESERLERİ……....8

C. İSFAHÂNÎ'NİN İLMÎ YÖNÜ……11

II. BÖLÜM…….....14

EZ-ZERÎ'A'DA AHLÂK EĞİTİMİ İLE İLGİLİ ÖNE ÇIKAN HUSUSLAR.14

A. İNSANIN DEĞERİ VE GÜCÜ……..……15

1. İnsanın Değeri……..15

2.İnsanın Gücü……18

B. NEFİS TEMİZLİĞİ……20

C. NEFSANÎ GÜÇLER İLE İLGİLİ ÖNE ÇIKAN HUSUSLAR…...23

1. Akıl Gücü ile İlgili Öne Çıkan Hususlar…….…….23

a. İman, İslam ve Takvâ…….……..26

b. Tartışmada Âdap……..29

c. Konuşma ve Susma……..30

ç. Doğruluk ve Yalan……...31

d. Güzel ve Çirkin Konuşma……32

2. Şehevî Güç ile ilgili öne çıkan hususlar……..……..34

a. Hayâ……..…….37
b. Vefa ve İhanet……...…….…...38
c. Tevazu ve Kibir…….40
ç. İffet…….……42
d. Kanaat ve Zühd…….....…44
e. Danışma, Sır Tutma ve Öğüt……..47
3. Hamiyet (Öfke) Gücü ile İlgili Öne Çıkan Hususlar……...50
a. Sabır……....52
b. Cesaret…….....55
c. Korku ve Üzüntü…….58
ç. Tövbe…….……..62
d. Hilm ve Bağışlama…….…….64
e. Kıskançlık ve Haset…….…68
4. Adâlet ve Zulüm ile İlgili Öne Çıkan Hususlar……71
5. Sevgi (Muhabbet) ve Dostluk ile İlgili Öne Çıkan Hususlar……....76
6. Cömertlik ve Cimrilik ile İlgili Öne Çıkan Hususlar…….81
III. BÖLÜM…….…….....85
EZ-ZERÎ'A'DA AHLÂK EĞİTİMİ……..……....85
A. AHLÂK EĞİTİMİNDE KULLANILAN YÖNTEMLER.....86
1. Düşünceyi Ölçüp Tartmak…….....86
2. İlim ve Farz İbadetler ile Meşgul Olmak……..……..87
3. Küçük ve Basit Hususlara Tahammül Göstermek……..89
4. Alıştırma ve Riyâzet Yolunu Kullanmak……90
5. Güzel İfadeler Kullanmak ve Kötü Davranışları Bazı Mesajlarla Engelleme……91
6. Öğüt Aldıktan Sonra Öğüt Vermek…….....92
7. Her Şeyin Gelip Geçici Olduğunu Bilmek……...……..94
8. Yeme ve İçmeyi Gerektiği Kadar Yapmak…….....95
9. İyilerle Arkadaşlık Etmek ve Kötülerden Uzak Durmak……96
10. Tembellikten Uzak Durmak……..97
11. Yüce Allah'ın Yardımını İstemek…….....99

B. AHLÂK EĞİTİMİNDE ÖĞRENCİ VE ÖĞRETMENİN GÖREVLERİ……100

SONUÇ……..104

KAYNAKÇA/BİBLİYOGRAFYA……....108

GİRİŞ

1. Problem

İslâm dinine göre, ahlâk eğitimi din eğitimi ile aynı gaye istikametinde birleşen bir eğitimdir. İslâm dininin, mensuplarına yüklediği ahlâkî mesûliyetler ve vazifeler çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Din eğitimi bireyin hem dinî hem ahlâkî yönden olgunlaşmasını gaye edinmektedir. İster din eğitimi isterse ahlâk eğitimi olsun, her ikisi de bireyin aklına ve ruhuna hitap etmekte, dinî ve dünyevî mutluluğunu hedef almaktadır. Bundan dolayı ahlâk eğitimi din eğitimin ayrılmaz bir parçasıdır. Ahlâk eğitimi, dinin koymuş olduğu temel ahlâkî kaideleri, sorumlulukları ve erdemleri öğretmekle başlar. Fakat ahlâk eğitiminin gayesi sadece dinin koymuş olduğu bu kaidelerin bilgisini vermekten ibaret değil, bilâkis, bilgilendirmenin yanında bireyi içinde yaşadığı topluma ve kültüre uyum sağlayacak biçimde hayata hazırlamaktır. Kısaca ahlâk eğitimi, ahlâkî davranışların belirlenmesinde etkili olan, insanı içten ve dıştan tahrik edici güçlere karşı sağlıklı, uyanık güçlü bir vicdana sahip biri olarak yetiştirme sürecidir. [1]

Bir başka ifade ile ahlâk eğitimi, hangi şartlarda olursa olsun, bireyin ahlâkî kurallara bağlılığını devam ettirme, sergilemiş olduğu her davranışın, doğru istikametini kestirme, neticesini daha önceden görebilme, söz ve fiillerinde doğru, dürüst ve tutarlı olma yeteneğini kazandıracak olan ahlâkî karakter oluşturma sürecidir.[2]

Gayesi insanlara inanç, bilgi, tutum ve davranış kabiliyeti ve yeteneği kazandırmak suretiyle iyi ve ahlâklı insan yetiştirmek olan ahlâk eğitimi, bireyin ve toplumun mutluluğuna destek olmak, bütün insanlarda arzu edilen güzel huyları ve

---

[1] Kerim, Yavuz, *Çocuk ve Din*, Çocuk Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 223-226.

[2] Hayati, Hökelekli, *Din Psikoljisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, s.195.

karakterleri oluşturmak için gayret gösterir, böylece ahlâkî davranışları kazandırmaya çalışır.[3]

İslâm ahlâkının temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm, öncelikle Yüce Allah'a inancı, kulluğu ve güzel ahlâkı öğretmek suretiyle bir taraftan insanı iyiliğe alıştırırken, diğer taraftan da onu kötülüklerden vaz geçirmeye itina göstermiştir. Çünkü Kur'ân'ı Kerîm'in asıl gayesi tevhid inancına sahip imanlı, ahlâklı birey yetiştirmek ve onu en güzel ahlâka ulaştırmaktır. Bu da ancak, sağlam bir din eğitimi ve ahlâk eğitimi ile mümkün olabilir.[4]

İslâm ahlâkının ikinci kaynağı olan ve hakkında *"Sen elbette üstün bir ahlâka sahipsin*"[5] buyurulan, söz ve davranışlarıyla ashabına en güzel örnek olan Hz. Peygamber de: *"Çocuklarınıza ikram ediniz ve onlara güzel terbiye veriniz*",[6] *"Hiçbir baba, evlâdına güzel terbiyeden daha üstün bir hediye vermemiştir"*[7] buyurmak suretiyle ahlâk eğitiminin önemine işaret etmiştir.

Ahlâk bakımından insanların en güzeli olan Hz. Peygamber ashabına her fırsatta güzel ahlâkı tavsiye etmekle beraber,[8] ahlâkının daha da güzelleşmesi için gayret gösteriyor, ashabına örnek oluyor ve kötü ahlâktan korunması için Yüce Allah'a sığınıyordu.[9] Bu bağlamda, kıyamet gününde müminin mizanında güzel ahlâktan daha ağır bir şey olmayacağını haber veren Hz. Peygamber, Yüce Allah'ın söz ve davranışları çirkin olanlara son derece öfkelendiğini[10] bildirmekte ve ahlâkını

---

[3] Beyza Bilgin-Mualla Selçuk, *Din Öğretimi*, Akid Yayınları, Ankara, 1991, s.93.

[4] Yavuz, *a.g.e*, s. 206.

[5] Kalem, 68/ 4.

[6] Ebu Abdullah Muhammed b.Yezid, el-Kazvini, *Süneni ibn-i Mace, Mukaddime*, Mısır, 1395, Edeb, 3.

[7] Tirmizi, Birr, 33.

[8] Buhârî, Edeb, 112.

[9] Süleyman b. el-Eş'as el-ezdiyye es-sicistanî, Ebû Dâvûd, *Süneni ebî Dâvûd*, t.y., md. Vitr, 32.

[10] Tirmizi, Birr, 62.

güzelleştiren kimseye cennetin en yüksek makamından bir köşk verileceğine kefil olduğunun müjdesini vermektedir.[11]

Hz. Peygamberden sonraki dönemlerde yetişen İslâm âlimleri ve düşünürleri, temeli Kur'ân'a ve Hz. Peygambere dayalı olan İslâm ahlâkı ile ilgili ilmî çalışmalarını ve günümüze kadar ulaşan eserlerini Müslümanların istifadesine sunmuşlardır. Hicrî dördüncü ve beşinci yüzyıl İslâm düşünürleri arasında önemli bir yeri olan Râgıb el-İsfahânî bu âlimlerden sadece bir tanesidir.

El-Müfredât, Mukaddemetü câmîi't-Tefâsîr, Durratu't-Te'vîl fi müteşâbihi't-Tenzîl, Tafsîlü'n-Neş'eteyn ve tahsîlü's-Saâdeteyn, Muhâdarâtu'l-udebâ ve muhâverâtu'ş-Şuâra ve'l-Buleğa, Kitabu'l-Ahlâk, Tahkîku'l-Beyân fî te'vîli'l-Kur'ân, el-İ'tikâdât gibi eserleriyle ün kazanan İsfahânî'nin en fazla bilinen ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-Şerî'a eseridir. Kur'ân sözlüğü niteliğinde olan el-Müfredât isimli eseri başta olmak üzere yukarıda zikredilen birçok alanda ilmî eserlere imza atan İsfahânî'nin ahlâk alanında İslâmî düşünce dünyasına kazandırdığı ve kendisinden sonrakilerin kaynak olarak başvurduğu meşhur eseri olan ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-Şerî'a**,** ihtiva ettiği ahlâkî konular itibarıyla günümüzde de önemini korumaktadır. İsfahânî'nin ahlâk anlayışının temel konusunu, evrenin küçük modeli olarak gördüğü insan ve onun mutluluğu oluşturmaktadır. İnsanın tabiî, hayvanî ve aklî yönlerini inceleyen İsfahânî, onu mutluluğa götürecek ilkelerden bahsetmeden önce insanın varlığının yapısını açıklarken yukarıda zikredilen temel İslâmî kaynakları referans olarak alırdı.[12]

---

[11] Ebû Dâvûd, *a.g.e*, Edeb, 7.

[12] Râgıb, el-İsfahânî, *ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş- Şerî'a (Erdemli Yol),* çev. Muharrem Tan, 4. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 75.

2. Çalışmanın Amacı

İslâmiyet'in temelde tesis etmek istediği şeylerden birisi de ahlâkî özelliklere sahip erdemli bir topluluk oluşturmaktır. Ahlâkî değerlere sahip çıkmak, ahlâklı bireyler yetiştirmek başta din eğitimcileri olmak üzere toplumun en önemli görevlerindendir. Bu çalışmanın da amacı, İsfahânî'nin, ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-Şerî'a eserinde yer verdiği ahlâkî değerleri ve ahlâkî değerler konusundaki görüşlerini tespit etmek, eseri ahlâk eğitimi açısından incelemek ve günümüz ahlâk eğitimi alanına kazandırmaktır.

3. Çalışmanın Önemi

İslâm dininin temel esasları arasında ahlâkın önemi ne ise, din eğitimi içinde de ahlâk eğitimi o derece önemlidir. Günümüz İslâm ahlâk eğitiminde referansı Kur'ân ve sünnet olan ahlâk eğitimi ile ilgili eserlerin içerik ve yöntemleri, ahlâkî erdemlere ve erdemsizliklere bakışları, yetişecek olan neslin eğitiminde, ahlâkının şekillenmesinde sorumlu olan anne-babalar ve öğretmenler için büyük önem arz etmektedir. Ancak İsfahânî'nin söz konusu eseri din eğitimi veya ahlâk eğitimi açısından ele alınarak henüz incelenmemiştir.

Yaptığı ilmî çalışmalarıyla, günümüz İslâmî ilimlerin araştırılmasında referans olarak gösterilen İsfahânî'nin bu kıymetli eserinin ahlâk eğitimi açısından ele alınarak çalışılması, bu alana sağlayacağı katkı açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle **Râgıb el-İsfahânî'nin ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-Şerî'a Eserinin Ahlâk Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi** başlığını taşıyan bu çalışma ahlâk eğitimi açısından önemli görülmekte ve bundan sonra yapılacak olan çalışmalara ışık tutacağına inanılmaktadır.

4. Varsayımlar

Çalışmamız aşağıdaki varsayımlar üzerine kurulmuştur:

1. İsfahânî, ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-Şerî'a isimli eserinde günümüz ahlâk eğitimine ışık tutacak önemli ahlâkî değerleri ele almıştır.
2. İsfahânî, söz konusu ahlâkî değerlerin kazandırılmasına dair günümüz ahlâk eğitiminde de uygulanabilecek yöntemlerle ilgili bazı tavsiyelerde bulunmuştur.

Yukarıda ortaya konan problemin incelenebilmesi için aşağıdaki sorulara cevap aranacaktır:

1. İsfahânî'nin ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-Şerî'a isimli eserinde öne çıkan hususlar ve ahlâkî değerler nelerdir?
2. Söz konusu ahlâkî değerlerin kazandırılması için İsfahânî'nin tavsiye ettiği yöntemler nelerdir?

5. Çalışmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları

Râgıb el-İsfahânî'nin ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-Şerî'a eserinin ahlâk eğitimi açısından değerlendirilmesi ile sınırlı olan bu çalışma, literatür analizi yöntemi ile ele alınmıştır. Bu bağlamda önce söz konusu eserde İsfahânî'nin öne çıkardığı ahlâkî erdemler ve erdemsizlikler hakkındaki görüşleri, tavsiyeleri tespit edilmiştir. Tespit edilen bu hususlar, İslâmiyet'in iki temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim ve sünnet başta olmak üzere ahlâk ve ahlâk eğitimi konusundaki İslâm âlimlerinin görüşleri ve konuyla alâkalı ilmî eserler ile desteklenmiştir.

I. BÖLÜM

RÂGIB EL-İSFAHÂNÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE İLMÎ YÖNÜ

A. İSFAHÂNÎ'NİN HAYATI

Râgıb el-İsfahânî ilmî açıdan önemli bir kişilik olsa da hayatı ile ilgili kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Doğumu, ismi, vefatı ve hayatı hakkında araştırmalar yapılsa da sınırlı kaynaklarda yer verilmesi ve bu kaynaklarda çelişkili ifadelerin olması net bir bilginin elde edilmesine engel olmaktadır.[1] Bunun nedeni olarak kendisi hakkında konuşmaması, aynı dönemde yaşadığı idareci ve bilginlerden bahsetmemiş olması, bağlı olduğu Şafiî mezhebine ait biyografi kitaplarının yazılmaması, resmî bir görevde yer almaması ve belli bir gruba meyletmemesi gibi durumlar ileri sürülmektedir.[2]

İsfahânî'den bahseden kaynaklara bakıldığında ismi konusunda birçok farklı bilgiler yer alsa da tam isminin Ebu'l Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el- İsfahânî olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.[3] İsfahânî, el-Müfredât adlı eserinin mukaddimesinde de kendini Şeyh Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er- Râgıb ismiyle tanıtmaktadır.[4]

İsfahânî, isminden de anlaşılacağı üzere İsfahân'da ve en kabul edilebilir görüşe göre hicri 343 yılının Recep ayında doğmuştur.[5] Onun doğduğu devirde İsfahân, yüksek kültürel düzeyin olduğu tam bir ilim merkezi konumundaydı.[6] Bu

---

[1] Ömer, Kara, "Meşhur Ama Az Tanınan Çok Yönlü Bir Bilim Adamı: Râğıb El- İsfahâni", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Sayı 38., Erzurum 2012, s. 103.

[2] Râgıb, el-İsfahânî, *ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş- Şerî'a (Erdemli Yol) (Önsöz),* çev. Muharrem Tan, 4. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2019, s.30-31.

[3] Ömer, Kara, *a.g.m.*, s. 105.

[4] Rağıb, el-İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü) (Önsöz)*, çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul 2010, s. 55.

[5] Ömer, Kara, *a.g.m.*, s. 106-107.

[6] Mehmet, Yolcu, "Râgıb el-İsfahânî ve el-Müfredât fi Garîbi'l Kur'ân'ı", *Hikmet Yurdu*, 2008, Sayı 1, s. 111-112.

sebeple İsfahânî'nin ilmî açıdan faydalanıp kendini geliştirebileceği bir ortamda yaşadığı söylenebilir.

Eldeki kaynaklar, İsfahânî'nin kimlerin meclisinde bulunduğu ve kimlerden ders aldığı hakkında da bilgiler vermemektedir. Fakat yaşadığı yer ve döneme bakıldığında onun Arap dil biliminin üstatlarından olan Ebû Mansur el-Cebban'dan ders aldığı söylenebilir.[7]

İsfahânî'nin vefat yılı ile ilgili farklı pek çok görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden öne çıkan vefat tarihi 502 yılı olsa da yapılan detaylı araştırmalarda, bu tarihin yaklaşık olarak 425 yılına daha yakın olabileceği geçmektedir.[8] İsfahânî'nin vefat ettiği yerin Bağdat olduğunu ileri sürenler olduğu gibi, İsfahân'dan hiç çıkmadığını söyleyenlerde vardır.[9] Yani bu konuda da net bir bilgi bulunmamaktadır.

B. İSFAHÂNÎ'NİN ESERLERİ

İsfahânî tefsir, dil bilgisi, ahlâk, kelâm gibi birçok alanda eserler vermiştir. Eserlerini değişik alanlarda vermesi çok yönlü bir kişiliğe sahip olduğunun göstergesidir. Bu eserlerden tespit edilenler şunlardır:

a. El-Müfredât: İsfahânî'nin bu eserinin tam adı el-Müfredât fî garîbi'l Kur'ân'dır. Eserin önsözünde müellif, Kur'ân'ın hacmine göre geniş manaları olan bir kitap olduğunu ve insan aklının onu tamamıyla anlamaya yetemeyeceğini ifade etmekte, Kur'ân'ı anlamaya en fazla yardımcı olanın lafız ile alâkalı ilimler olduğunu

---

[7] Mehmet, Yolcu, *a.g.m*., s. 113.

[8] Mehmet, Yolcu, *a.g.m*., s. 126-127.

[9] Ömer, Kara, "Râgıb el-İsfahânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 34, İstanbul 2007, s. 398.

belirtmektedir.[10] Bu eserde de Kur'ân'daki kavramların alfabetik olarak her yönden incelenmesi söz konusudur. Eser, Kur'ân'daki kelimeler için bir sözlük durumundadır.

El-Müfredât, Garîbü'l-Kur'ân geleneği içerisinde kendisinden önce yazılan eserlerden farklıdır. El-Müfredât, Kur'ân'daki neredeyse tüm kavramların bulunduğu, alfabetik sıraya göre düzenlenmiş bir eser iken ondan önceki eserler Kur'ân'daki surelerin dizimi esas alınarak oluşturulmuş daha dar hacimli eserlerdi. Bu sebeple el-Müfredât, kendinden sonraki eserler açısından öncü konumundadır.[11] Hatta İsfahânî, bu eseriyle Garîbü'l-Kur'ân ilminden farklı olarak Müfredâtü'l-Kur'ân tarzında yeni bir Kur'ân ilmi başlatmıştır.[12]

b. Mukaddemetü câmîi't-Tefâsîr: İsfahânî, bu eserinde tefsir usulü konularından bahsetmekle beraber Fâtiha ve Bakara surelerinin birkaç âyetinin tefsirine de yer vermektedir. Buna ilaveten insanın bilmesi gereken ahlâkî konuları da içermektedir.[13] İsfahânî'nin bir cilt olan bu tefsirinin yanında on ciltlik tefsiri de bulunmaktadır. Fakat bu on ciltlik tefsirin Mâide suresinin başına kadar olan kısmı bulunmakta olup diğer kısmı ise şu ana kadar tespit edilememiştir.[14]

Bu eseri ayrıcalıklı kılan nokta, mukaddimede bahsedilen yakın anlamlı kelimelerdeki farkların tespitinin pratik olarak âyetlerde uygulanmasıdır ki bu özelliğiyle daha sonraki müfessirler için öncü bir örnek olmuştur.[15]

---

[10] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 55-56.

[11] Ömer, Kara, "el-Müfredât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2006, s. 504

[12] Hasan, Yaldızlı, "Râgıb el-İsfahânî'nin el-Müfredât İsimli Eserinin Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2019, s. 329.

[13] Anar, Gafarov, "Râgıb el-İsfahânî'de İnsan Tasavvuru", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* Dergisi, 2006, s. 190.

[14] Mehmet, Yolcu, *a.g.m.*, s. 117-118.

[15] Ömer, Kara, "Râgıb el-İsfahânî'nin İlmî Mirası", *İLTED*, Sayı 44, Erzurum 2015, s. 30

c. Durratu't-Te'vîl fi müteşâbihi't-Tenzîl: İsfahânî'nin lafız ve mana bakımından benzer olan Kur'ân ayetlerini tetkik ettiği bir eseridir. Bu eserin diğer adının Hallü müteşâbihâti'l-Kur'ân olduğu belirtilmektedir. Bazıları ise bunların iki farklı kitap olabileceğini savunmaktadır. Fakat bu konuda yapılan araştırma sonucunda bu eserlerin aynı olduğu tespit edilmiştir.[16]

ç. Tafsîlü'n-Neş'eteyn ve tahsîlü's-Saâdeteyn: Eser, ahlâkî ve felsefî konular hakkında yazılmıştır.[17] İsfahânî, bu eseri Vezir İbn Ebû'd-Dabbî'ye adamıştır.[18]

d. Muhâdarâtu'l-Udebâ ve muhâverâtu'ş-Şuâra ve'l-Buleğa: İnanç, ahlâk ve felsefe ile ilgili hususların ayet, hadis ve şiirler ile örneklendirilerek açıklandığı, yeri geldiğinde sahabe ve tabiunun da sözlerinin geçtiği bir eserdir.[19] Edebiyat alanında ün salmış bir eserdir ki öneminden dolayı vaktinde vezirlere ve emirlere hediye edilmişti.[20] Büveyhi vezirlerinden olan Sâhib b. Abbâd ve Ebu'lAbbas ed-Dabbî'nin huzurunda düzenlenen toplantılara katılan İsfahânî, bu eserini o toplantılardan sağladığı verilerle ortaya koymuştur.[21]

e. Kitabu'l-Ahlâk: Yazma halinde bulunan bu eserde İsfahânî, ahlâk konularına yer vermiştir.[22]

f. Tahkîku'l-Beyân fî te'vîli'l-Kur'ân: İsfahânî, bu eserini ez-Zerî'a kitabının giriş bölümünde zikretmektedir. Eserinde şeriatın hükümlerinden, ahlâktan

---

[16] Muhsin, Demirci, "er-Râgıb el-İsfahânî ve Tefsiri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 5-6 (1987-1988), İstanbul 1993, s. 205.

[17] Muhsin, Demirci, *a.g.m.,* s.206.

[18] Mehmet, Yolcu, *a.g.m.,* s.120.

[19] Muhsin, Demirci, *a.g.m.,* s.206.

[20] Mehmet, Yolcu, *a.g.m.,* s. 119.

[21] Ömer, Kara, *a.g.m.,* s. 12.

[22] Muhsin, Demirci, *a.g.m.,* s. 205.

bahsettiğini ifade etmektedir. Eserin adı kaynaklarda geçse de şu ana kadar tespit edilememiş, kayıp durumundadır.[23]

g. El-İ'tikâdât: Allah (c.c.), peygamber, ahiret gibi kelâmî konuların ele alındığı bir eserdir. Şemrân el-İclî tarafından tahkik edilerek 1988 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

h. Ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-Şerî'a*:* İsfahânî'nin en fazla bilinen eserlerinden olup ahlâkî konular hakkında bilgi verir. Bu eser tezimizin temel kaynağı olduğu için detaylı olarak ele alınacaktır.

İsfahânî'nin bu sayılan eserlerinin dışında başka eserleri de bulunmaktadır. Ancak bu eserler hakkında detaylı bilgiye ulaşılamamıştır. Bu nedenle söz konusu eserlerin sadece isimlerinin verilmesi ile yetinilecektir: Mecmau'l-Belagâ, Hulâsatü ıslâhi'l-Mantık, er-Risâle fî zikri'l Vâhid, el- Elfâzü'l-Müterâdife ale'l-Ma'ne'l-Vahid ve mâ beynehâ mine'l-Furûki'l-Gamize, Ahvâlü'l-Meveddât ve mürââtü'l-Muhibbât, Miftâhu'n-Necât, Risâle fî âdâbi muhâletati'n-Nâs, Risâle fî enne fazîlete'l-İnsân bi'l-ulûm, Risâle fî merâtibi'l-ulûm ve'l-Amâl.[24]

C. İSFAHÂNÎ'NİN İLMÎ YÖNÜ

Râgıb el-İsfahânî'nin her ne kadar hayatı hakkında elimizde pek fazla bilgi bulunmasa da bırakmış olduğu eserleri sayesinde, ilmî yönü hakkında aynı şey söz konusu değildir. İsfahânî, Arap dili ve edebiyatına hâkim bir dilbilimci, tefsir alanında sözlük ve eser verecek derecede ilme sahip bir müfessir, kelâm alanında yazdığı el-İ'tikâdât eseriyle bir mütekellim, ez-Zerî'a ve Tafsîl eseriyle ahlâk alanında kendinden sonra gelenleri etkileyen önemli bir âlim olarak karşımıza çıkmaktadır.[25] Bu, onun çok

---

[23] Mehmet, Yolcu, *a.g.m.,* s. 119.

[24] Ömer, Kara, *"Râgıb el-İsfahânî"*, s. 399-400.

[25] Ömer, Kara, *"Râgıb el-İsfahânî'nin İlmî…,* s. 50.

yönlü ve farklı alanlarda söz sahibi olan, başka şahsiyetlerce örnek alınan bir üstat olduğunun göstergesidir.

İsfahânî'nin eserlerinde akla çok önem vermesi sebebiyle Mutezile olduğunu düşünenler olmuştur. Fakat bu doğru bir kanı değildir. Çünkü İsfahânî, dinî konularda aklı hiçbir zaman nassların önüne geçirmemiştir. Aklı, sadece nasslara yardımcı olarak anlama ve yorumlamada etkili görmüştür.[26] Eserlerindeki fıkhî görüşlerine bakıldığında ise onun Şâfii mezhebine mensup olduğu anlaşılmaktadır.[27]

İsfahânî'nin ilmî yönünü anlayabilmek için bazı eserlerinin öneminden bahsedilmesi gerekir. İlk olarak İsfahânî'nin el-Müfredât adlı eserinden bahsedilecek olursa, onun kendisinden önceki eserlerden farklı olarak Kur'ân'ın neredeyse tamamını kapsayan, garîbü'l Kur'ân geleneğini aşan bir Kur'ân sözlüğü modeli şeklinde ortaya konmuş ve âdeta bir dönüm noktasıdır. Bu eser, daha sonra yazılan eserlerde çokça faydalanılan bir kaynak olmuştur.[28]

İsfahânî'nin ilminin genişliğinin ve yaşadığı zamandaki bilgilere ne derece hâkim olduğunun delili olarak ez-Zerî'a ve Tafsîl eserleri karşımıza çıkmaktadır ki herkes bu eserlere bakarak bu hâkimiyeti görebilir.[29] Ez-Zerî'a kitabında İsfahânî, Grek felsefesinin etkisiyle İbn Miskeveyh'in çizmiş olduğu çerçevenin dışına çıkarak Kur'ân ve sünneti baz almıştır.[30] O, eseriyle İslâmî kaynakların ahlâk konusunda yeterli olduğunu kanıtlamıştır denilebilir. Bu sebepledir ki ez-Zerî'a, Gazâli'nin yanından ayırmadığı önemli bir kaynak olarak zikredilmektedir.[31]

---

[26] Muhsin, Demirci, *a.g.m.,* s. 202.

[27] Muhsin, Demirci, *a.g.m.,* s. 202.

[28] Ömer, Kara, *"el-müfredât"*, s. 504.

[29] Râgıb, el-İsfahânî, *ez-Zeria… (Önsöz),* s. 32.

[30] Râgıb, el-İsfahânî, *a.g.e.,* s. 18

[31] Ömer, Kara, *"Râgıb el-İsfahânî'nin İlmî…,* s. 51.

Tefsir alanında da kendini kanıtlayan İsfahânî, yazmış olduğu Câmîi't-Tefâsîr adlı eserinin mukaddimesinde tefsir usulü konularına yer vermesi sebebiyle ön plâna çıkmaktadır.[32]

İsfahânî bırakmış olduğu ilmî mirası ile kendisinden sonrakilere örnek olmuş ve yol göstermiştir. Onun pek çok alandaki eserlerini inceleyen herkes, bu büyük âlime ve birikimine hayranlık duyar. Bu, İsfahânî'nin eserlerinin günümüzde yazılan eserlerin başvurduğu temel kaynaklar arasında olmasından anlaşılmaktadır.

[32] Ömer, Kara, *"Meşhur Ama…,* s. 139.

II. BÖLÜM

EZ-ZERÎ'A'DA AHLÂK EĞİTİMİ İLE İLGİLİ ÖNE ÇIKAN HUSUSLAR

A. İNSANIN DEĞERİ VE GÜCÜ

1. İnsanın Değeri

Yüce Allah, insana diğer varlıklardan farklı olarak düşünmesi[1], fikir üretmesi[2], konuşması[3], doğruyu yanlıştan ayırması[4] gibi benzer durumları gerçekleştirmesi için akıl, fiillerini kendi isteği doğrultusunda seçebilmesi ve yapabilmesi[5] için de irade vermiştir. İsfahânî, "*insanı en güzel biçimde yarattık.*"[6], "*Biz ademoğlunu yücelttik, onu karada ve denizde taşıdık, en güzel rızıklarla besledik. Onları yarattıklarımızın birçoğundan da kat kat üstün kıldık.*"[7] meâlindeki âyetlerin ışığında insanı, aklı (düşünme gücü) ve bedeni sayesinde diğer bütün canlılardan üstün tutmakta ve bu üstünlüğü de insanın kendisini insan yapan hususları gözetmesi şartına bağlamaktadır.[8] İsfahânî'nin bu görüşü doğrultusunda insan ne kadar sadece kendisinde olan özelliklere yönelir ve onları doğru kullanırsa o kadar derecesini yükseltebilir denilebilir. Dolayısıyla insanın değeri de ancak bu noktada bir anlam ifade edebilir. Şu da bir gerçektir ki, Yüce Allah tarafından sadece insanlara özgü olarak verilen aklı kullanmayan ve aklın ışığında salih ameller işlemeyen kişinin üstünlük iddia etmesi veya değerli olması düşünülemez. Çünkü insan, kendisini insan yapan değerlerden uzaklaşırsa diğer canlılardan bir farkı kalmayarak derecesini onların seviyesine, hatta belki de daha aşağı bir seviyeye düşürebilir.

---

[1] Bakara, 2/269; İbrahim, 14/52; Sâd, 38/29; Zümer, 39/9.

[2] Zümer, 39/21; Ra'd, 13/3.

[3] Rahmân, 55/4.

[4] Mâide, 5/100; Enbiyâ, 21/67; Zümer, 39/18; Ra'd, 13/19.

[5] İnsân, 76/3; Fussilet, 41/40.

[6] Tîn,95/ 4.

[7] İsrâ,17/70.

[8] Râgıb, el-İsfahânî, *ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş- Şerî'a (Erdemli Yol),* çev. Muharrem Tan, 4. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 79-81.

İsfahânî, insanı üstünlük açısından konumlandırırken onu yeme, içme ve üreme gibi bedenî ihtiyaçları bakımından hayvana; hikmet, adâlet ve cömertlik gibi ruhanî güçler bakımından ise meleğe benzeterek bu iki cevher arasında bir yerde olduğundan bahseder.[9] İnsan şayet ruhanî güçlerini ihmal etmeden geliştirmeye çalışırsa meleklerin derecesine yükselerek bir melek ve rabbânî olarak adlandırılmaya hak kazanır.[10] Görülmektedir ki İsfahânî, her ne kadar en üstün varlık olarak insandan bahsetse de varlıklar arasında konumlandırma yaparken insanın ancak meleklerin seviyesine kadar gelebildiğini ifade etmektedir. Hâlbuki insanın mı yoksa meleğin mi daha üstün olduğu noktasında pek çok görüş ileri sürülmüş ama nihâyetinde deliller ışığında insanın melekten daha üstün olduğu sonucu ortaya konmuştur.[11] Bu konuda Fazlur Rahman da eserinde insanların her türlü kötülüğe olan teşviklere rağmen, gerçekten Rablerine inanarak ve dayanarak tabiatlarını koruyanların melekleri bile geçebileceğinden ve bütün yaratılmışların en üst tabakasında yer alabileceğinden bahsetmektedir.[12] Yani bu bilgiler ışığında insan kötülük yapacak kabiliyete sahipken tercihini ruhanî güçlerini geliştirerek iyilikten yana kullanırsa konumunu yükseltir ve bu doğru tercihi sonucunda Yüce Allah'ın ona bahşetmiş olduğu değerinin hakkını vermiş olur denilebilir.

İnsan başıboş bırakılmamış[13] ve ona kendi varlığına özgü gerçekleştirilmesi gereken amaçlar verilmiştir.[14] İsfahânî'ye göre bu amaçlar (fiiller) üçtür. Bunlar; insanın hem kendi hem de başkalarının geçimlerini yoluna koyarak yeryüzünü imar etmesi, Yüce Allah'ın emir ve yasaklarına uyarak kendini gösterme anlamında kulluğu ve şeriat esaslarına dayanarak insanların sevk ve idaresinde olabildiğince Yüce Allah'a

---

[9] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 83.

[10] İsfahânî, *a.g.e.,* s. 81.

[11] Ulvi Murat, Kılavuz, "İnsan mı Melek mi? Türlerarası Efdâliyyet Tartışmasına Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 56, Sayı 1, 2015, s. 26.

[12] Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'ân,* çev. Alparslan Açıkgenç, 14.Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, s. 53-54.

[13] Kıyâmet, 75/36.

[14] Âli İmrân, 3/191; Sâd, 38/27.

uymak olan hilâfettir. O, insanın değerinin bu fiillerin tamamen yapılması ile ölçülebileceğini ifade eder. Bu doğrultuda da hilâfete lâyık olabilecek olan kişi, ilk önce kendi nefsini ve bedenini yönetebilmeli, şeriat ahlâkının tamamlanabilmesi için adâletin gereği olan kulluk görevini ifa etmeli, ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için yeryüzünü imar ederek sosyal hayatın gelişmesini ve geçim yollarının düzenlenmesini sağlama gayreti içinde olmalıdır. Tüm bu amaçlar gerçek anlamda ancak nefsin temizliği şartı ile mümkün olabilmektedir.[15] İsfahânî'nin bu görüşleri doğrultusunda insana verilen üç amacın tam olarak yerine getirilmesi, insanın değerinin artmasını sağlamaktadır denilebilir. Dolayısıyla insanlar beslenme, giyinme, barınma gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması noktasında birbirine muhtaçtır ve bunu sağlamak için yardımlaşarak yeryüzünü imar etmelidirler sonucuna ulaşılabilir. Bir sonraki amaç olan kulluğa bakıldığında ise Yüce Allah'ın *"Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım."*[16] âyetinde buyurduğu üzere kulluğun, insanın bu dünyaya geliş sebebi olduğu görülebilmektedir. Bu sebeple kul olma noktasında ibadetlerini aksatan bireylerin kendini tamamlaması, değerini yükseltmesi düşünülemez denilebilir. Yeryüzündeki halifelik görevine gelince ise bu görevi yapabilmek insanın ilk önce kendi nefsini yönetebilmesine bağlanabilir. Kendine hükmedemeyen kişinin başkalarına da hükmünün geçmeyeceği ve bu göreve lâyık olmayacağı aşikâr bir durumdur. Kısacası, bahsi geçen amaçların diğer varlıklardan farklı olarak insana verilmesi değerli oluşunun delilidir ki bu değer kendisine yüklenen amaçların yerine getirilmesi doğrultusunda artarak kemâle erebilir.

İsfahânî, insanın bedenî olarak da diğer canlılardan daha üstün olduğunu ifade eder. İnsan, diğer canlılardan farklı olarak işlevsel bir ele, konuşan bir dile ve onların üzerine egemen olduğunu gösterircesine dik durabilme özelliklerine sahip bir varlıktır.[17] Bu doğrultuda insanın, bedenî olarak da diğer canlılara nispetle onlardan üstün olması değerinin bir delilidir denilebilir. İnsanoğlu hem bedeninde hem de

---

[15] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 84-89.

[16] Zâriyât, 51/56.

[17] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 79-80.

nefsinde bulanan özellikleri sâyesinde Yüce Allah'ın Kur'ân-ı Kerîm'de buyurmuş olduğu "*İnsanı en güzel biçimde yarattık."*[18] âyetine nâil olabilir.

2. İnsanın Gücü

İsfahânî, Yüce Allah tarafından insana bahşedilen beş güçten bahsetmektedir. Bunlar:

1. Gelişme, yetişme ve üreme eylemlerin gerçekleştiği beslenme gücü.
2. Algılama, tat alma ve acı duyma eylemlerinin gerçekleştiği duyu gücü.
3. Duyu ötesi şeylerin tasavvur edilebileceği hayâl gücü.
4. Uygun bulunan bir şeyi isteme, ters görülen bir şeyden kaçma, rıza, öfke, tercih etme ve tiksinme eylemlerinin gerçekleştiği temayül gücü.
5. Konuşma, akletme, hikmet, sağduyu, tedbir, meslek, görüş belirtme ve danışma eylemlerinin gerçekleştiği düşünme gücüdür. [19]

Aslında bu beş güçte geçmiş birikimden gelen Grek felsefesinin etkisinden bahsedilebilir. Şöyle ki; Grek felsefesinin temeli olan Platoncu anlayışa göre insanın nefsinde akıl, şehvet ve öfke olmak üzere üç güç bulunmaktadır. Bu görüş, tabiat felsefesini baz alarak nefsi; nebatî, hayvanî ve insanî güçler şeklinde taksim eden Aristotelesçi nefis anlayışına zemin hazırlamış ve daha sonraki süreçte ise Müslüman Filozoflara da ahlâk ilmi noktasında temel oluşturmuştur.[20] Buna örnek olarak İbn Miskeveyh eserinde insandaki nefsin güçlerinden bahsederken düşünce, öfke, her çeşit zevk verici şeyi isteme gücü şeklinde bu üçlü taksimi kullanmıştır.[21] İsfahânî'nin de

---

[18] Tîn, 95/4.

[19] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 75-76.

[20] Murat, Demirkol, "İslam Ahlâk Felsefesinde Erdem Kavramı", *International Journal of Science Culture and Sport*, July 2014, Special Issue: 1, ISSN: 2148-1148, Doi: 10.14486/IJSCS96, pp. 266-283, s. 269.

[21] İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk (Ahlâk Eğitimi)*, çev. Abdulkadir Şener vd., 3. Baskı, Büyüyenay Yayınları, Şubat 2017, s. 32-33.

aslında bu taksimden etkilendiği görülse de o, bu güçleri diğer kişilerden farklı olarak Kur'ân'da bulunan ifadeler ile açıklayarak bir nevi İslâmlaştırmaya çalışmıştır denilebilir.

İsfahânî, insanda bulunan güçlerden en üstününün akıl, ardından sırasıyla fikir, hayâl ve duyu gücü olduğunu belirtmekle beraber, aklın ve fikrin sadece ruhanî olguları algıladığını ifade etmektedir.[22] İsfahânî'nin bu görüşünden anladığımıza göre akıl ve fikir hariç diğer güçler beden ile yani maddî alan ile ilgiliyken, bahsi geçen iki güç sadece ruh ile yani manevî alanla ilgilidir. Bu sebeple en üstün güç olarak İsfahânî, akıl gücünü görmektedir denilebilir. İnsanın değeri başlıklı kısımda da insanın diğer canlılardan üstünlüğü akıl gücüne bağlanmıştı.

İnsanın tam olarak kurtuluşa ermesi Yüce Allah'ın *"Nefisini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiştir."*[23] meâlindeki âyetinde de buyurduğu üzere nefsini arındırmasına bağlıdır denilebilir. İsfahânî de bu noktada insanın nefsinde bulunan düşünme, şehvet ve hamiyet gücünden ve onların temizlenmesi gerektiğinden bahsetmektedir.[24] Bahsi geçen üç güç içinde farklı olarak hamiyet gücü, ıslah edilmesi gereken bir güç olarak İsfahânî tarafından kullanılmış bir ifade olarak karşımıza çıkmaktadır. Hamiyet sözlükte, kutsallara yapılan saldırılara yönelik savunmaya geçme, utanılacak şeyden kaçınma gibi anlamlara gelmektedir.[25] İsfahânî, diğer İslâmî düşünürler gibi öfke ifadesini kullanmak yerine, Kur'ân-ı Kerim'de geçen bir ifade olan hamiyet kavramını kullanmayı daha uygun görmüştür denilebilir. Bu da onun ahlâk açısından İslâmiyet'in yeterli birikime sahip olduğuna dair inancından kaynaklanabilir. Çünkü ahlâkın, İslâm'ın en önem verdiği temel konulardan biri olduğu aşikârdır.

---

[22] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 76.

[23] Şems, 91/9.

[24] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 89.

[25] Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî el-ifriqî, İbn Manzur, *Lisanu'l-arab*, t.y., md. "ḥmy".

Sonuç olarak insanda bulunan bahsi geçen güçler, onun kurtuluşu noktasında gerekmektedir. Bu sebeple bu güçlerin doğru yönlendirilmesi lazımdır. Çalışmanın ileriki kısmında tezin çerçevesi kapsamında, ahlâk eğitimi ile doğrudan bağlantılı olan nefsin temizlenmesi konusu ele alınarak nefiste bulunan düşünme, şehvet ve hamiyet güçlerinin ıslahı üzerinde durulacaktır.

B. NEFİS TEMİZLİĞİ

Nefsinde bulunan kötülüklerden arınmayan kimse, Yüce Allah'ın halifesi olmaya, ona ibadet yapmaya ve yeryüzünü imar etmeye lâyık olamaz.[26] Yani insanın lâyığını bulması, bu dünyada ve ahirette muvaffak olabilmesi için nefsini temizleyerek Allah'ın (c.c.) ona vermiş olduğu amaçları (görevleri) yerine getirmesine bağlıdır denilebilir. Bu da İsfahânî'ye göre ancak insan nefsinde bulunan düşünce, şehvet ve hamiyet gücünün temizlenmesi ile olabilir. Öyle ki düşünce gücü, hikmet ve ilme ulaşıncaya kadar eğitilmeli; şehvet gücü, iffet ve cömertlik erdemine kavuşuncaya kadar bastırılmalı; hamiyet gücü ise, akla teslim olarak yiğitlik ve hilm kazanıncaya dek denetim altında tutulmalıdır. Çünkü insanoğlunun yaşadığı bütün çirkinlikler bu üç gücün iyi yönlendirilmemesinden kaynaklanmaktadır.[27] Bu bağlamda insan, bahsi geçen üç gücü kontrol altına alarak ıslah ederse nefsini arındırır ki hak ettiği değeri de böylece elde edebilir.

İsfahânî, insan nefsindeki bahsi geçen üç gücün temizlemesi ile adâlet ve ihsan erdemine ulaşılacağını ifade etmekte ve bunların ahlâkın özü olduğuna dikkat çekmektedir.[28] Yani nefsin adâlete ve ihsana kavuşması ancak onun ıslahı sonucunda olmakla beraber kişinin ahlâklı olmasında önem arz etmektedir denilebilir. İmam Gazâli de bu konuda zâhirin güzelliği nasıl ki ağız, burun, yanak olmaksızın sadece iki gözün güzelliğiyle değil tamamı ile oluyorsa, aynı şekilde bâtının güzelliğinin de dört

---

[26] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 87.

[27] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 90.

[28] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 97.

rükün ile olabileceğini ifade etmekte ve bu dört rüknün hilm, gazap, şehvet ve adâlet olduğunu açıklayarak onların eşit, beraber ve mutedil durumda bulunması sonucu güzel ahlâkın tamamlanacağından bahsetmektedir.[29] Bu doğrultuda insana verilen bu güçlerin durumunu göz önünde bulundurursak insanın yapması gereken şeyin nefsini arındırması için bahsi geçen üç gücün ıslahı için çabalamasıdır denilebilir. Ancak doğru bir şekilde nefsin güçlerini yönlendirmeye çabalayan, onu arındıran kimse sonunda güzel ahlâka kavuşarak Yüce Allah'ın insana vermiş olduğu görevleri ifa etmeye lâyık olabilir. Yüce Allah bu durumda olan insanın kazançlı çıkacağını *"...Kim temizlenirse o, kendi menfaatine temizlenmiş olur..."*[30] âyetinde buyurmuştur.

Nefiste bulunan üç gücün temizlenmesi gerektiğini ele aldık. Peki bu temizleme nasıl yapılmalıdır? İsfahânî bu noktada nefis temizliğinin yolları olarak ilim ve farz ibadetlerini sunarak bunları yitiren bir nefsin ebediyen helâk olacağını ifade etmektedir. Ona göre, dünyada bulunan su nasıl ki bedenin temizliğinde kullanılıyorsa gökten indirilmiş su olan Kur'ân da nefsin temizliğinde kullanılmalıdır.[31] Yani bedenimiz su ile nasıl yıkanarak temizleniyorsa, nefsimiz de Kur'ân ile yıkanarak temizlenmelidir sonucuna varılabilir. Bu sebeple nefsini temizlemek isteyen kişi, Kur'ân'ı tam anlamıyla öğrenmeli ve öğrendiği bu ilimle amel ederek bir hayat sürmelidir denilebilir. Şüphesiz yaptığımız ibadetler -ki iyi amellerimizde ibadet kapsamına girmektedir- insanı kötülüklerden alıkoyar. Bu konuda Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"(Resulüm) Sana vahyedilen Kitab'ı oku ve namazı kıl. Muhakkak ki, namaz, hayasızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah'ı anmak elbette (ibadetlerin) en büyüğüdür. Allah yaptıklarınızı bilir".*[32] Kısacası ancak Kur'ân'dan öğrendiği ilimle hareket eden ve farz ibadetlerini yerine getiren kimse nefsinin temizlenmesini sağlayabilir.

---

[29] Gazâli, *İhyâu Ulûmi'd Dîn,* çev. Mehmed A. Müftüoğlu, Akit Gazetesi Yayınları, C. 5, İstanbul, s. 121.

[30] Fâtır, 35/18.

[31] İsfahânî, *a.g.e.,* s. 89.

[32] Ankebût, 29/45.

İsfahânî, nefsini arındırmak isteyenler için, çalışmamızın esasını teşkil eden eserinde başka yöntemler de sunmaktadır. Özellikle insanın aklına danışması gerektiğini ifade etmekte ve bir insanın iki durumla karşı karşıya kalması noktasında hoşlanmadığını hoşlandığına tercih etmesi gerektiğini çünkü hayrın çoğunun hoşlanılmayanda olduğunu belirtmektedir.[33] *"...Sizin için daha hayırlı olduğu halde bir şeyi sevmemeniz mümkündür..."*[34] meâlindeki âyette de bu durum görülebilmektedir.

İsfahânî'ye göre insanın aklına bir düşünce geldiği anda onu hemen ölçüp tartmalı, hayırlı olduğunu anladığında hiç zaman geçirmeden onu fiile dökmeli, kötü olduğunu anladığında ise fiile dönüştürmeden kafasından o düşünceyi silmeye çalışmalıdır.[35] Yani insanın aklına iyi veya kötü düşünceler gelebilir. İnsan o düşünceyi irdelediğinde eğer hayırlı olduğuna karar verirse onu hemen yapmaya çalışmalı, kötü olduğuna karar verdiğinde ise o düşünceyi aklından çıkarmak için uğraşmalıdır denilebilir.

İsfahânî, nefis kaynaklı olan fiillerin yapımının çoğaltılması durumunda o fiillerin güçleneceğini ifade etmektedir. O, fiilin iyi veya kötü olabileceğinden, bu sebeple de iyi bir fiilin kişiyi erdemli olmaya, kötü bir fiilin ise kişiyi kötülüğe yaklaştırdığından bahsetmektedir. Aynı zamanda küçük ve basit hususlara göz yummanın daha büyüklerine sebep olacağını belirtmektedir.[36] Bu bağlamda bir kimse nefsini arındırma amacıyla iyi fiillere yönelerek onları çoğaltmaya özen gösterirse o fiil onda kalıcı hale gelebilir. Küçük olumsuz fiillere göz yuman kişi de bu durumu alışkanlığa dönüştürebilir ve sonucunda daha büyük bir olumsuz durumla karşı karşıya gelebilir. Kısacası daha en başından insan, olumsuz bir durumla karşı karşıya kaldığında ufak bile olsa önlem alarak daha büyük olumsuzlukların önüne geçebilir. İyi olan fiilleri çoğaltıp kötü olan fiilleri daha ilk başta engelleyerek nefsi arındırmak,

---

[33] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 94.

[34] Bakara, 2/216.

[35] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 96.

[36] İsfahânî, *a.g.e.*, s.102.

her insanın kendi menfaati için yapması gereken bir durumdur denilebilir. Şüphesiz Yüce Allah bu konuda şöyle buyurmuştur: *"Kim iyi bir iş yaparsa, bu kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa aleyhinedir. Rabbin kullara zulmedici değildir."*[37]

C. NEFSANÎ GÜÇLER İLE İLGİLİ ÖNE ÇIKAN HUSUSLAR

1. Akıl Gücü ile İlgili Öne Çıkan Hususlar

Akıl gücünün insanın nefsinde bulunan güçlerden biri olduğundan daha önce bahsedilmişti. Şimdi ise İsfahânî'nin bahsettiği akıl gücü sayesinde insanda ortaya çıkan semerelere ve bazı konulara yer verilecektir.

Bunlardan ilki olan bilgi, sözlükte ilim kelimesiyle aynı anlamda ele alınarak bir şeyi tam anlamıyla kavramak, gerçekle uyuşan kesin inanç şeklinde tarif edilmiştir.[38] İsfahânî de bilgiyi, akıl sayesinde bir şeyi hakikati ile idrak etme olarak tanımlamış ve insanın diğer canlılardan ayrışmasını sağlayan aklını kullanmasıyla ulaştığı bilginin ona şeref kazandırdığından bahsetmiştir. Ona göre bilgi, insanın tabiatına uygun olandır ve kişi onu aramazsa ya da tabiatına aykırı olandan uzaklaşmazsa hayatta olduğundan söz edilemez. İsfahânî bilgi olmadan hayatın bir öneminin kalmadığını ve böyle bir kişinin bu şekilde olan bir hayatı sorgulaması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü ona göre bilgi, her durumda hem dünyada hem de ahirette insana devamlı olarak yararlıdır.[39] İsfahânî'nin bu ifadelerinden anlaşılacağı üzere insan aklını kullanarak bilgiye ulaşabilir. Yani aklın kullanılmasının sonucunda bilgi doğmaktadır denilebilir. İnsan bilgiyi aramazsa, ona ulaşmak için çaba sarf

---

[37] Fussilet, 41/46.

[38] Rağıb, el-İsfahanî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul 2010, md. "ʿalm"; İbn Manzur, a.g.e., md. "ʿalm".

[39] İsfahânî, *ez-Zerî'a…*, s.140-141.

etmezse o zaman kendi yaratılışına ters düşebilir ve doğasında olmayan bir durumla karşı karşıya kalabilir. Bu da onu tam olarak yaşanmamış bir hayata sürükleyebilir. İnsan, bilgiye ulaşmak için çabalamadığında Yüce Allah'ın *"Onlar koyu bir cehalet içerisinde kalmış gafillerdir."*[40] âyette buyurduğu gibi cehalet içerisinde yani bilgiden uzak kalmış gâfillerden olabilir.

Aklın bilgiden hariç pek çok semeresi bulunmakla beraber ilk bahsedilecek olanlar mârifet, hikmet ve dirâyettir. Mârifet, kişinin manevî tecrübesiyle Yüce Allah ve O'nun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında ulaştığı bilgi için kullanılan bir ifadedir.[41] İsfahânî mârifetin, bilgiden farklı olarak sadece var olduğu bilenen, kendisi olmasa da eserleri idrak edilebilen şeyler için kullanılmakta olduğunu açıklamaktadır.[42] O, bu hususta mârifet ile ilgili olarak mârifetullah konusuna da yer vermektedir. Ona göre, aklın en değerli semeresi olan mârifetullah, Yüce Allah'ı tam anlamıyla bilmek, O'na tam bir itaat halinde bulunmak ve O'na karşı isyandan kaçınmaktır. Mârifetullahı insanın nefsinde var olan bir zarûriyet olarak görür.[43] Denilmiştir ki: İnsan, bir aynadır ve ona bakmasını bilen Yüce Allah'ı görür ve bulur.[44] Bu bağlamda Yüce Allah hakkında bilgiye ulaşmak, O'nun eserlerinden yola çıkılarak mümkün olabilir. İnsanda yerleşik olarak bulunan mârifetullaha insanın kendisine dönük olan araştırması sonucunda ulaşılabilir. Çünkü şüphesiz insan, Yüce Allah'ın en önemli eserlerinden biridir.[45]

Dirâyet ise bilmek, tanımak, akıl, zeka, kâbiliyet gibi anlamlara gelmekte olup[46] İsfahânî tarafından çeşitli yöntemler kullanılarak ve çaba sarf edilerek ulaşılan

---

[40] Zâriyât, 51/11.

[41] İbn Manzur, *a.g.e.,* md. "'arf".

[42] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 141.

[43] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 154-155.

[44] Gazâli, *Kimyâ-yı Saadet*, çev. Ali Arslan, Merve Basım Yayım, 1996, s. 38.

[45] Tîn 95/4; Teğâbün 64/3.

[46] *Şâmil İslam Ansiklopedisi*, Şâmil Yayınevi, C. 2, İstanbul 1999, s. 118.

bilgi olarak tanımlanmaktadır.[47] Son olarak hikmet, insanın dengeli ve orta yol üzerinde bulunması, adâlet niteliği taşıması anlamına gelmektedir.[48] İsfahânî ise hikmeti her çeşit güzel bilgi ve sâlih amel için kullanılan daha çok amelî bilgiye özgü ve insandan beklenen hikmetin zirvesi olarak arzu ve şehvetlerin bastırılması şeklinde ifade etmektedir. Ona göre, insanın gücü yettiği ölçüde yaptığı işlerde de Yüce Allah'a uyması yine hikmet olarak adlandırılır. İsfahâhî, hikmete ancak anlayışında eğitimli, eylemlerinde muvaffak, hocası dürüst olan, yeterli ömre sahip kimsenin veya Yüce Allah'ın seçtiği ve ona hikmet verdiği Rabbânî olarak nitelendirilen kimsenin ulaşacağını ifade eder.[49] Aslında hikmet, birçok kaynakta temel dört erdemden biri olarak geçmekte, düşünen ve ayırt eden nefsin erdemi şeklinde tanımlanmaktadır.[50] Yani hikmete akıl gücünden doğan nihai erdem denilebilir. Yine başka bir kaynakta, hikmetin doğması güzel ahlâkın başı olarak görülmekte ve nefsin fiillerinde doğruyu yanlıştan ayırt etmesinin onun sayesinde olabileceğine yer verilmektedir.[51] Yüce Allah da Kur'ân'da hikmetin verildiği kişilere iyilik ve güzelliklerin ulaştığını[52] ve hikmete sâlih kimselerin erişebileceğini buyurmaktadır.[53]

Sonuç olarak İsfahânî'nin görüşlerinden yola çıkarak insanın akıl gücü ile ulaşmış olduğu bilgi, mârifet, dirâyet ve hikmet, insanın güzel ahlâka kavuşma yolunda vardığı semerelerdir denilebilir. Dolayısıyla bahsi geçen semereler ancak güzel ahlâk sahibi olan kişilerin özellikleri olabilir. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"Ey Rabbimiz! Onlara, içlerinden senin âyetlerini okuyacak, onlara kitap ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir peygamber gönder. Çünkü üstün gelen, her şeyi yerli yerinde yapan yalnız sensin."*[54] Bu âyetten de görüleceği üzere âyetlerin

---

[47] İsfahânî, *a.g.e.*, s.142.

[48] İbn Manzur, *a.g.e.*, md. "ḥkm".

[49] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 142-143.

[50] İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 35.

[51] Gazâli, *İhya…*, C. 5, s. 121-122.

[52] Bakara, 2/269.

[53] Bakara, 2/251; Âl-i İmrân, 3/48; Nisâ, 4/54; Sâd, 38/29; Zuhruf, 43/63.

[54] Bakara, 2/129.

okunarak bilgiye ulaşılması, onların öğrenilerek Yüce Allah'ın bilinmesi (mârifetullah) ve hikmetin öğrenilmesi, kişinin temizlenmesi ile beraber zikredilmiştir. Âyette bahsi geçen ifadelerin birbirleri ile bağlantılı olduğu açıktır. Bu sebeple nefsini temizlemek isteyenler de ancak bu aklî semerelere ulaşarak bunu gerçekleştirebilir.

a. İman, İslam ve Takvâ

İman, inanmak ve peygamberlerin din adı altında insanlara getirmiş olduğu hususlarda onları doğrulamak anlamına gelmektedir.[55] İsfahânî imanı kesin inanç üzerine hakkı kabullenme olarak tanımlanmakta olup imanın kalpte bulunması gereken bir amel olduğundan ancak şeriata göre kelime-i şehâdeti dile getiren herkesin kalbinin ne dediğine bakılmaksızın Yüce Allah'a iman etmiş sayılacağını ileri sürmektedir.[56] Bu doğrultuda Yüce Allah'ın imanın yerinin kalpte olduğuna işaret eden buyrukları vardır: *"... İşte onların kalbine Allah, iman yazmış ve katından bir ruh ile onları desteklemiştir...",*[57] *"... Henüz iman kalplerinize yerleşmedi..."*[58] Öyleyse imanın yeri kalp olmakla beraber bir kimsenin kalbi tam olarak bilinemeyeceği için kelime-i şehâdeti söyleyen herkes dinimizce mümin sayılmaktadır denilebilir.

Yüce Allah, *"İman edip yararlı iş yapanlara gelince onlar da cennetliktirler..."*[59] âyetinde iman ile iyi iş yapanları beraber zikretmiş ve bu iki durumun bütüncül bir olay olduğunu göstermiştir. Yani aslında iman eden kişi aynı zamanda yararlı, iyi, güzel işler yapan kişilerdir denilebilir. Bir araştırmada ahlâkî fiillerin bir özelliğinin de tüm iyilik çeşitlerini kendinde toplaması sebebiyle iyilik

---

[55] İbn Manzur, *a.g.e.*, md. "emn".

[56] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 161-162.

[57] Mücâdele, 58/22.

[58] Hucurât, 49/14.

[59] Bakara, 2/82.

olduğu belirtilmektedir.[60] Bu durum, kişinin ahlâkî açıdan kendisinde eksiklik görmesinin sebebinin, imanı ile ilgili olabileceğini ortaya koymaktadır denilebilir. İnsan, ne kadar iman noktasında bilgi sahibi olursa ahlâk noktasında da o kadar yükselebilir. Şüphesiz bir eylemin doğru gerçekleşebilmesi onunla ilgili tüm eğilimlerin, motivasyonların, niyetlerin bilinmesine ve bunlara kalben bağlılığın geliştirilmesine bağlıdır.[61] İmam Mevdûdî de bu konuda şöyle bir izahat yapmaktadır: İman, İslâmî hayatın temeli olduğu için her yönüyle hiçbir zayıf noktası kalmayacak şekilde olmalıdır. Temelde eksiklik olması inşa edilenlerin çökmesine sebebiyet verir. Bunun olmaması için iman tamamen sağlam olduğunda ancak üzerine İslâm inşa edilmelidir. Yani iman ilk kademedir ki daha sonrasında sırasıyla İslâm ve takvâ gelir.[62]

İslâm, boyun eğmek ve itaat etmek anlamlarına gelmektedir.[63] İsfahânî de islâmı, şeriatın yapılmasını istediği ve çağırdığı şeylere teslim olmak şeklinde tanımlamakla beraber sadece hak din için kullanılan bir ifade olduğunu da belirtmektedir.[64] Ona göre islâmın, imanın sadece dil ile ikrarı ve dil ile ikrarın yanında kalple inanılması şeklinde iki kısmı vardır. Üstün olanı ise kalp ile ikrardır.[65] Bu görüşler doğrultusunda iman ile islâmın ayrılmaz bir bütün olduğu söylenebilir. Öyle ki Sâbûnî'ye göre de iman, Yüce Allah'ın buyurduğu emir ve yasakları tasdik etmek

---

[60] İbrahim, Coşkun, "İman-Ahlâk İlişkisi ve Değerler Eğitimi", *Değerler ve Eğitimi II. Sempozyum Bildirileri Kitabı,* 2015, s. 124.

[61] Şaban Ali, Düzgün, "Ahlâkın Kök(en) Değeri Olarak İman", *Yetkin Düşünce,* C. I, 2018, Sayı 4, s. 38.

[62] Ebû'l-a'lâ, el-Mevdûdî, *el-Üsesü'l-âhlâkiyyeti li'l-harekeyi'l-islâmiyyeti,* Daru'l-fikr, Beyrut, s. 46-47.

[63] İbn Manzur, a.g.e., md. "slm".

[64] İsfahânî, *a.g.e.*, s.162-163.

[65] İsfahânî, *Müfredât…*, md. "slm".

iken İslâm bu emir ve yasaklara itaat etmektir.[66] Yani iman inanmak, İslâm ise bu inanmanın gerektirdiği bir faaliyettir denilebilir.

Takvâ ise Allah'ın (c.c.) emir ve tavsiyelerine uyarak yasaklamış olduğu şeylerden uzak durmaya özen göstermektir.[67] İsfahânî, takvâyı hevâ ve arzuların bastırılmasıyla Yüce Allah'ın öfke ve gazabından korunma şeklinde tanımlamaktadır.[68] Kur'ân'da takvâ sahibi olanların kurtuluşa ereceği, cennete kavuşacağı pek çok âyette geçmektedir.[69] Anlaşılmaktadır ki, takvâya sahip olmak ancak kişinin nefsinin isteklerine karşı koyması ile yani nefsinin ıslahı ile mümkün olabilir. Bu konuyla ilgili başka bir kaynakta takvâyı tam olarak kuşanan kişinin, kimseyi kandırmayarak ve dinine zarar veren şeylerden uzak durarak her hayrı önünde bulmasından bahsedilir ki bunun sebebi olarak ise Yüce Allah'ın sınırlarını gözetmesi sonucu Yüce Allah'ın da o kulu gözetmesi görülür.[70]

İsfahânî'ye göre iman, bilginin esas alınarak kullanılması sebebiyle kalple; İslâm, organların fiilleriyle; takvâ, hevânın bastırılmasıyla ilgili hallerdir ve bu üç hal birbirini gerektiren kavramlardır.[71] Sonuçta bu görüşlerden yola çıkarak iman, İslâm ve takvâ hallerinden birinin olmaması eksikliktir denilebilir. Üç halde birbirleri varken aslında tam olarak var olabilir. Dolayısıyla imanın aklın en önemli semeresi olan bilgiyle, islâmın aklın ulaştığı bilgi doğrultusunda gerçekleşen uzuvların fiilleriyle, takvânın ise aklın hevâya galip gelerek arzuları bastırmasıyla olabileceği sonucuna varılır. Kişinin ahlâk noktasında kendini geliştirmesi en başta imana sonrasında islâma ve en son noktada takvâya bağlanabilir.

---

[66] Nûreddin, es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi,* Çev. Bekir Topaloğlu, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 15. Baskı, İstanbul, Eylül 2015, s. 175.

[67] İbn Manzur, *a.g.e*., md. "vḳy".

[68] İsfahânî, *ez-Zerî'a…*, s.163.

[69] Yusuf, 12/57; Ra'd, 13/35; Nahl, 16/31; Meryem, 19/63.

[70] Ebu'l- Ferec, İbnu'l-Cevzî, *Oğluma Mektup,* çev. Gamze Özden, Beyan Yayınları, s. 73.

[71] İsfahânî, *a.g.e.*, s.164.

b. Tartışmada Âdap

İsfahânî, tartışmanın zihinleri uyandırması, ilme ulaşma arzusunu güçlendirmesi açısından faydalı olduğunu ifade etmektedir. Fakat o, tartışma kurallarını bilmeyen, delilleri kullanmada belirli terbiyeden yoksun olan avam ile tartışmaya kalkışmanın şeytanın iplerini çözmek gibi bir şey olduğunu ifade eder. Tartışmanın âdabını bilmeyen kişilerin yapacağı körü körüne muhalefetten başka bir şey olmayacaktır. Çünkü tartışmayı çok seven bu tarz kişiler hiçbir şeye ikna olmamaya kendilerini şartlandırırlar.[72] Yani bir insan inanmamaya, muhalefet olmaya kendini adamışsa o kişi ne yapılırsa yapılsın ikna edilemeyebilir. Bu sebeple böyle kişilerle tartışmanın da bir anlamı da olmayacaktır. Yüce Allah bu konuda şöyle buyurmaktadır: *"Rahman'ın (has) kulları onlardır ki, yeryüzünde tevazu ile yürürler ve kendini bilmez kişiler onlara laf attığında (incitmeksizin) 'Selam' derler (geçerler)."*[73] Bu bağlamda kendini bilmez yani cahil kişilerle tartışmaya girmenin boş bir çaba olduğunu ve sadece selam verilerek oradan uzaklaşılması gerektiği söylenebilir.

İsfahânî, tartışma ortamından uzaklaşılamayacağı durumlarda ise kişinin, hakkı inkâra karşı bâtılı inkâra, doğru söze saldırıya karşı yalan söze saldırı olacak şekilde mukabelede bulunmasını ifade etmektedir. Ona göre böyle kişilerle konuşurken hikmetten, hakikatten bahsedilmemesi gerekir. Çünkü hikmetin özü ancak akıl sahipleri içindir.[74] Kısacası eğer ki avam ile tartışma durumu içerisinde kalınırsa o yerden ya uzaklaşılması ya da uzaklaşılamıyorsa o kişinin iddia ettiği şeylerin tam tersi karşılık verilmesi gerekir denilebilir. Böyle kişiler bir şey öğrenmek veya inanmak için tartışmazlar. Sadece muhalefet olmak için tartışırlar ki onları yollarından

---

[72] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 194-195.

[73] Furkân, 25/63.

[74] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 195-196.

döndürmek güçtür. İmam Gazâlî de bu konuda tartışmaya girmektense çok zor da olsa hakkı söylememeyi tercih etmemiz gerektiğini ifade eder.[75]

c. Konuşma ve Susma

İsfahânî, insanı diğer canlılardan ayıran konuşmanın, onun aklî sureti ve en değerli özelliği olduğunu belirtir. İnsandan, konuşma ve düşünme gücü alınsa geriye et ve kandan ibaret başka bir şey kalmazdı.[76] Konuşma insana bir yandan üstünlük sağlarken bir yandan da ağır bir yük vermekte, insan için çok zor bir meziyet olan konuşmaya hâkim olma sorumluluğunu yüklemektedir. Çünkü dilin kemiği yoktur, her yöne kıvrılabilir.[77] Bu sebeple İmam Gazâli insanın, dilin afetlerinden korunması için zaruri durumlar hariç susmayı tercih etmesini tavsiye etmekte ve susmanın en güzel sıfatlardan olduğunu belirtmektedir.[78] Hz. Peygamber bu konuda şöyle buyurmuştur: *"Bir kimsenin lüzumsuz ve boş şeyleri terk etmesi iyi bir Müslüman oluşundandır."*[79]

İsfahânî, susmanın övülmesi durumunu konuşan kişinin kötü sözler söylemesine, din ve dünya ile alakalı hususlarda büyük kabahatler yapmasına bağlamaktadır.[80] Yani susmanın toplumda daha hayırlı olması olduğu görüşü, İsfahânî'ye göre konuşunca kötü ve faydasız sözler söylenmesi sebebiyledir. Öyle ki insanın beden ve ruh sağlığının düzelmesi bile boş ve gereksiz konuşmalardan uzak durarak susup dinlemesine bağlıdır.[81] Bu bağlamda gereksiz konuşmaların kişiye zarar

---

[75] Gazâli, *Kimya-yı…*, s. 375-376.

[76] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 200.

[77] Ertuğrul, Yaman, "Susmanın Erdemi", *Din ve Hayat; İstanbul Müftülüğü Dergisi,* Sayı 22, 2014, s. 121-122.

[78] Gazâli, *a.g.e.,* s. 373.

[79] Tirmizi, Zühd, 11.

[80] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 200.

[81] Ertuğrul, Yaman, *a.g.m*., s. 120.

verdiğini bunun yerine susmanın tercih edilmesi gerektiği söylenebilir. Fakat bu durum sadece boş konuşmalar için geçerli olabilir.

İsfahânî, susmanın konuşmaya bir üstünlüğünün olmadığını hatta ikisi arasında tercih yapmanın imkânsız olduğunu da ifade etmektedir. Ona göre konuşma ihtiyacı gerekli oluncaya kadar susmak daha üstündür.[82] Sonuç olarak, gerekli olan durumlarda konuşmak, gerekli olmayan durumlarda susmak daha hayırlıdır denilebilir.

ç. Doğruluk ve Yalan

İsfahânî, doğruluk ve yalan ifadelerinin her ikisinin, esas itibariyle söz için geçerli olduğunu belirtmektedir. Doğruluk, sözün öze ve haber verilen konuya uygun olmasıdır. Bu şartlardan birinin olmaması durumunda tam doğruya ulaşılamamış olur. Aynı zamanda doğruluk, âlemin devamlı var olmasını sağlayan temel esaslarından, övülmüş erdemlerin başı olarak peygamberliğin olmazsa olmazlarındandır. Doğruluğun bulunmaması durumu şeriat hükümlerinin bâtıl olması demektir.[83]

İsfahânî, yalan ile özdeşleşen birinin insanlıktan sıyrılmış olduğunu ifade etmektedir. Bunun sebebi, insanın en temel özelliği olan konuşmasında ona itimat edilmeyecek hale gelmesidir. Yalan söylemesi sebebiyle konuşmasına itimat edilmeyen kişinin etrafına bir yararı olmamakla beraber üstüne bir de zararı olur ve o kişi hayvandan bile aşağı bir seviyeye düşer.[84] Mâverdî'ye göre yalan koğuculuğu, koğuculuk kini, kin de düşmanlığı ortaya çıkarır ve bu da güven içinde yaşamayı engeller.[85] Dolayısıyla insanın en önemli niteliklerinden biri olan konuşma ancak

---

[82] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 200.

[83] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 201-202.

[84] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 202.

[85] Ebu'l- Hasan, el-Mâverdi, *Yüce Hedefler Kitabı,* çev. Bergamalı Ahmet Cevdet Efendi, 3.Baskı, Büyüyenay Yayınları, Mart 2018, s. 502.

doğrulukla beraber olması durumunda değerlidir denilebilir. İnsanın doğruluktan ayrılarak yalanla özdeşleşmesi onu hayvanlardan daha aşağı bir konuma düşürebilir. Çünkü yalan hem insanın kendisine hem de başkalarına zarar verebilecek nitelikte bir davranış iken hayvanların konuşamadığı için dilleriyle bir şeye zarar vermesi düşünülemez.

Yüce Allah, yapılmayacak olan şeyleri söylemenin katında büyük bir nefretle karşılandığını[86] ve yalan sözden uzak durulması gerektiğini[87] buyurmuştur. Gerçekten ilmin özü tevhit, amelin müntehası da istikâmettir (doğru yol) ki böyle insanlar Yüce Allah'ın bahtiyar kullarıdır.[88] Bu sebeple güzel ahlâklı bir insan olma yolunda ilerleyerek Yüce Allah'ın rızasını kazanmak isteyenlerin doğruluktan ayrılmaması gerekmektedir. İsfahânî yalandan uzak durulmasının yolunu her zaman doğruyu arayarak kişinin kendisini ona alıştırması ve kendisine zor gelse dahi en küçük yalanı bile hoş karşılamaması olarak açıklamaktadır.[89] Yani insan kendisine zor gelse bile doğru söylemeyi alışkanlık haline getirmeye çalışmalı ve bunu devam ettirmelidir ki ancak bu sayede yalandan uzak durmayı ve doğruluğu huy edinmeyi başarabilir.

d. Güzel ve Çirkin Konuşma

İsfahânî, insanların kavuşmak istediği amaçlardan en üstününün güzel sözlerle anılmak olduğunu ifade etmektedir. Bu insanın yaratılışında bulunan bir özellik olmakla beraber insanı kötü fiillerden uzak tutan bir sebeptir. İnsanlar, övülmek ve güzel anılmak için yüksek makamlar uğruna yarışmışlardır. Övülmeyi hak eden birini övmek uygun görülse de bunun yüze karşı olması erdem sahibinin hoşuna giden bir durum olmaz. Bir de insanın kendisini övmesi durumu vardır ki bu çok feci ve ağır

---

[86] Saff, 61/3.

[87] Hacc, 22/30.

[88] Fazlı, Lekesiz, "Hutbe: Doğruluk İnsanı İyiliğe ve Mutluluğa Götürür"*, Diyanet İlmi Dergi (Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi),* C. VII, 1968, Sayı 75-76, s. 209.

[89] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 206.

bir suçtur.[90] Bu bağlamda güzel sözlerle anılmak insanın hoşuna giden bir durum olmakla beraber ancak gıyabında olmasıyla uygun olabilir. Çünkü erdemli bir insan ne kendini övmeyi ne de yüzüne karşı övülmeyi sever. Öyle ki, Yüce Allah'ın *"Kendilerini temize çıkaranlara ne dersin! Hayır, Allah dilediğini temize çıkarır ve hiç kimse kıl payı kadar haksızlık görmez."*[91] âyetinde de bir insanın kendisini temize çıkarmasının yani kendisi hakkında güzel şeyler söylemesinin boş olduğu, bu durumun Yüce Allah'a bağlı olduğu görülmektedir.

İsfahânî'ye göre çirkin konuşma, bazen şehevî gücün etkisiyle cinsellik ve bayağılık içeren sözlerle bazen de gazap gücünün etkisiyle ortaya çıkar. Çirkin konuşma, düşünce gücünün yardımıyla sövgü biçiminde olurken yalnız öfke gücünden etkilendiğinde ise anlamı olmayan bağırtı halinde olur. İnsan bu tür konuşmaları dinlemekten ve dile getirmekten uzak durmalıdır.[92] İsfahânî'nin bu görüşlerini destekler nitelikte Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Allah çirkin sözün açıkça söylenmesini sevmez…"*[93] Yani kişi çirkin sözü dile getirmemeli ve ondan uzak durmaya çalışmalıdır ki Yüce Allah'ın emrini yerine getirebilsin. Yine Kur'an'da bu tür boş sözlerle karşılaşılması durumunda vakar bir duruşla oradan geçilip gidilmesi bildirilmektedir.[94]

İsfahânî çirkin konuşma kapsamında gıybet konusunu da ele almaktadır. Ona göre gıybet, başka bir insanı zikri geçmediği halde kendisinde bulunan bir kusurla anmak anlamına gelir. Gıybetten uzak durulması gerektiği gibi bu tür konuşmaları dinlemekten de uzak durulması gerekmektedir. Çünkü bu tarz kötü sözler insanın kalbine asılarak zararını ve kirini beyne akıtır. Bu olumsuz etkilerden kurtulmak uzun bir zaman ve yoğun bir tedavi ile mümkün olmaktadır.[95] Yüce Allah da gıybetten uzak

---

[90] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 206-207.

[91] Nisâ, 4/49.

[92] İsfahânî, *a.g.e.,* s. 212.

[93] Nisâ, 4/148.

[94] Furkân, 25/72.

[95] İsfahânî, *a.g.e.,* s. 210-211.

durulması gerektiğini ve kötü bir fiil olduğunu Kur'ân-ı Kerîm'de buyurmaktadır.[96] Ruhsal bir hastalık olan gıybetin tedavi yolu ise kişinin vicdanını canlı ve uyanık tutup olumlu kişilikleri model alması ve Yüce Allah ile arasındaki ilişkinin kuvvetli olması yani ilahî değerlere bağlanması ile mümkündür.[97] Ayrıca gıybetin amel defterinden sevapların silinmesine sebep olduğunu bilmek ve kendi ayıbını düşünmek kişinin gıybetten uzak durmasını sağlayacaktır.[98] Bu görüşlerin ışığında gıybet hastalığından en etkili korunma yolu, o tarz konuşmaların olduğu yerlerden uzak durulmasıdır denilebilir. Gıybetin kimseye faydası olmayan, insanın kendisine ve başkalarına zarar verdiği bir durum olduğu açıktır.

2. Şehevî Güç ile ilgili öne çıkan hususlar

Akıl gücü gibi şehvet gücünün de insanın nefsinde bulunan ve ıslah edilmesi gereken bir güç olduğu yukarıda ifade edilmişti. Bu başlık altında da şehevî güç ile ilgili hususlardan bahsedilecektir.

İsfahânî, duyuların özlediği bir şeye meyletmesiyle ortaya çıkan halin şehvet olduğunu ifade etmekle beraber bu özlem duyulan şeylerin idrak edilmesi durumunu haz olarak açıklamaktadır. O, hazzı; ilim ve hikmet gibi insana ait zevkler olan aklî haz, insanların bütün canlılarla paylaştığı yeme, içme, giyme, üreme gibi zevkler olan bedenî haz ve insan ile bazı hayvanlar arasında ortak olan liderlik ve galip gelme gibi hazlar olmak üzere üçe ayırmaktadır. Bu hazların en üstünü ve ender olanı aklî hazdır ve ancak onunla özdeşleşen kişilerce bilinebilir. En değersizi ve en fazla olanı ise bedenî hazlardır ki bunlar, her insan ve hayvan tarafından bilinen hazlardır. Bedenî hazlar asgarî miktarınca zarurî olan hazlar olmakla beraber, aklî hazlar zarurî olmayıp

---

[96] Hucurat, 49/12, Hümeze 104/1.

[97] Abdurrahman, Kasapoğlu, "Kur'an'da Gıybet Olgusu: Bir Davranım Bozukluğu Olarak Dedikodu ve Korunma Yolları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. XI, 2006, Sayı 2, s. 63.

[98] Gazâli, *a.g.e.*, s. 389-390.

insanın düşünce gücüyle kazandığı, ona özgü hazlardır.[99] Yani yeme, içme, cinsellik gibi bedenî hazlar her canlıda hayatın devamı için gerekliyken, aklî hazlar hayatın devamı için değil de diğer canlılardan farklı olarak insana özgü ve insanlığının bir delili olan hazlardır.

İnsanın bedenî hazlara kapılarak şehvetinin esiri olması dinimizde hoş görülmez. Yüce Allah'ın *"Nefsanî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara çekici kılındı. Bunlar dünya hayatının geçici menfaatleridir. Halbuki varılacak güzel yer Allah'ın katındadır."*[100] meâlindeki âyettinden bedenî şehvetlerin gelip geçici bir yarar sağladığı, asıl gerçek yararın Yüce Allah katında olduğu anlaşılabilmektedir. Elmalılı'ya göre bu âyette zikredilen şehevî şeyler meşru ile gayri meşru bir nimet olma durumundadır. Meşru olanı insana güzel gösteren Yüce Allah iken, gayri meşru olanı ise şeytan veya insanın bilgisizliği güzel gösterir. İnsanın kınanması da gayri meşru olması sebebiyledir. Şehevî şeylere muhabbet, göründüğü kadar güzel olmamakta, bunların amaç edinilecek bir değeri bulunmamakta ve bu bayağı bir hayatın unsurlarıdır. İnsan şehveti, Yüce Allah tarafından bahşedilmiş bir nimet ve ancak O'na gitmek için faydalanılacak bir araç olarak görmeli, Yüce Allah'ın yanındaki güzel mevkiini şehvete bağlanarak heba etmemelidir.[101]

Şehvet gücüyle ilgili olarak İsfahânî, bir kimsenin yemesi ve içmesinin nasıl olması gerektiğine değinmektedir. Ona göre insan, yiyecekleri ve içecekleri gerektiği ölçüde yiyip içmeli bunu bedeninin bakımı ve gücünün korunması için yapmalıdır. Fazla yeme içme, arzu ve şehveti güçlendirerek kişinin şeytana uymasına sebep olduğundan dinimizce hoş görülmediği gibi tıbben hastalıkların anası kabul edildiği için de hoş görülmez. Bu sebeple kişiye düşenin gerekli oranda yemesi içmesi ve daha sonra dönüşeceği durumu unutmamasıdır.[102] Gazâli de yemenin amacının hayatın

---

[99] İsfahânî, *a.g.e.,* s. 229-231.

[100] Âli İmran, 3/14.

[101] Elmalılı M. Hamdi, Yazır, *Hak dini Kur'an Dili*, Azim Dağıtım, C.2, Haziran 1992, s. 321-322.

[102] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 231-233.

idâmesi ve ibadet yapacak kuvvetin elde edilmesi olduğunu belirtmekte en faziletlisinin ise midenin ağırlığının hissedilmemesi ve açlığın eleminin duyulmaması şeklinde olduğunu açıklamaktadır. Çünkü midenin ağırlığı da açlığın elemi de kişinin ibadet etmesini engellemektedir. İnsan ne açlığı ne de tokluğu hissetmediği zaman düşünme ve ibadet etme kendisi için kolay olmaktadır.[103]

Yeme içme bir gaye değil, gayeye ulaştıran bir vasıtadır ki insanın Yüce Allah'a ve diğer insanlara karşı olan vazifelerini yerine getirmesi için olmalıdır.[104] Öyle ki Yüce Allah'ın insanı yaratması da zaten O'na kulluk edilmesi sebebiyledir.[105] Bu bağlamda insanı en temel gayesi olan kulluktan mahrum edecek olan şeylerden uzak durması onun görevidir denilebilir. Olması gereken, kişinin bu görevini yerine getirecek kadar yeme içmesidir denilebilir. Olması gerekenden fazla veya az yeme ve içmenin sonucunda kişi ya arzu ve şehvetini güçlendirip Rabbinden uzaklaşabilir ya da hayatını devam ettirecek gücü kendinde bulamayabilir. Kısacası Yüce Allah'a lâyık kul olmak isteyen kişi, nefsinde bulunan şehvet gücünü orta halde ne doygunluk ne de açlığı hissetmeyecek şekilde yeme içme ile ıslah edebilir.

Şehvet gücüyle alakalı olarak İsfahânî, evlilik konusunda da yeme içme konusundaki düşüncelerine benzer görüşlere yer vermektedir. Evlilik, neslin korunması ve insanlığın devamı için mecburî bir durumdur ki yaşamak için gıda neyse neslin devamı için evlilik odur.[106] O zaman bu amaca ters düşen ve uygun olmayan her durum sakıncalıdır denilebilir.

İsfahânî, arzu ve şehvetin bir sonucu olan aşktan da bahsetmiş, bir ahmaklık ve cinselliğin amacını bilmeme şeklinde tanımını yapmıştır. Aşkın bu çeşidi nefse

---

[103] Gazâli, *İhya...*, C. 5, s. 208.

[104] Mustafa, Boran, "İslam Fıkhında Yeme İçme Ölçüleri = Criteria for Eating and Drinking in İslamic Law", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of İnternational Social Research,* C. IX, 2016, Sayı 43, s. 2381.

[105] Zâriyât, 51/56.

[106] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 234.

hâkim olamama durumudur. Çünkü kişi arzu ve şehvetine gem vurmayarak, aklını bu yönde bilemektedir. Hâlbuki Yüce Allah insana aklı çirkin arzularına hizmet etmesi için değil, bu tür duyguları bastırması için vermiştir.[107]

a. Hayâ

Hayâ, kişinin kınanma kaygısı güderek kurallara aykırı davranmaktan uzak durmasıdır.[108] İsfahânî ise hayâyı, insanın temel özelliklerinden görüp nefsin bütün çirkinliklerden çekinmesi olarak ifade eder. Ona göre, daha çocukluk çağında temyiz gücü ile beraber görülen hayâ, Yüce Allah tarafından insanlara verilen caydırıcı bir güçtür. Öyle ki, insan hayâ sayesinde şehvetin onu çağırdığı çirkin davranışlardan uzak durarak hayvan düzeyine inmekten kurtulacaktır.[109] Bu doğrultuda hayâ, insanı şehvetin kötü şeylere çağrısı karşısında koruyarak ona güç verecek ve onu ahlâkî açıdan geliştirerek hak ettiği düzeyde kalmasını sağlayacaktır denilebilir.

Mâverdî de eserinde hayânın önemine dikkat çekmiş, onu yitiren kişiyi çirkin işlerden alıkoymanın imkânsız olduğu belirterek bu kişinin arzularının kölesi olacağını ve zelil bir duruma düşeceğini ifade etmiştir.[110]

İsfahânî hayâ edilen varlıkları insanlar, kişinin kendisi ve Yüce Allah olmak üzere üç gruba ayırır. Şayet kişi, insanlardan hayâ edip kendinden hayâ etmiyorsa kendisine değer vermiyordur. Her ikisinden de hayâ edip Yüce Allah'tan hayâ etmiyorsa o zaman O'nu tam anlamıyla tanımıyordur.[111] Çünkü Yüce Allah bizi her an görmekte ve işitmekte, yaptığımız her şeyi bilmektedir.[112] Bu bağlamda hayâ

---

[107] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 235-236.

[108] İbn Manzur, *a.g.e.*, md. "ʿayr"

[109] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 215.

[110] Mâverdî, *a.g.e.*, s. 478.

[111] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 216.

[112] Nisâ, 4/58; Yunus, 10/65; Enbiyâ, 21/4; Mü'min, 40/20; Mücâdele 58/1.

duygusuna sahip insanlar, kendileri tarafından bilinen yaptığı işlerin, Yüce Allah tarafından da bilindiğine inanıyor ve bu davranışları sergilemekten çekiniyorlarsa yanlışın farkındadırlar denilebilir. Böylece bu yanlışları düzeltmeye çalışan kişi, nefsini de arındırarak arzularının esiri olmayabilir. Kısacası hayânın, aslında insanlar için bir yol gösterici görevi de vardır denilebilir.

Hayâ duygusunu kazanma yolu olarak ise İsfahânî, kişinin kötü bir şey yapmaya meylettiği anda hemen aklına değer verdiği birini getirmesini ve onu görür gibi olmasını sunar. Çünkü kişi, gerçekten değer vermiş olduğu kimselerden her zaman çekinir.[113]

Hayâ, insanı şehvet gücünün çirkin şeylere olan çağrısına karşı koruyan bir nevi kalkandır denilebilir. Kişi bu gibi bir durumla karşı karşıya kaldığında aklına en değer verdiği kimseyi getirerek kurtulabilir. Aslında şüphesiz insanın en değer verdiği varlık, onun var olmasının sebebi olan Yüce Allah olmalıdır. Yaptığı her şeyi bilen bir varlığa gerçekten inanan bir kişi onun istemediği şeyleri yapmaktan çekinir ve bu sayede nefsinin kötü çağrılarına cevap vermeyerek Yüce Allah'ın istediği şeyleri yapmaya çalışır denilebilir. Hz. Peygamber bu konuda *"...hayâ imandandır."*[114] buyurmuştur. Yani imanlı olan kişi hayâ sahibidir ya da hayâ sahibi olan kişi imanlıdır yorumu getirilebilir. Yüce Allah'a iman, insanı kötülüklerden ve çirkin şeylerden uzaklaştırarak onun güzel ahlâka sahip olmasını sağlayabilir.

b. Vefa ve İhanet

İsfahânî, vefayı söz ile eylemin doğru olması şeklinde tanımlamakla beraber onu sözünde durma olarak insana ait bir erdem gibi görmektedir. Ona göre vefanın olmaması kalplerin birbirinden soğumasına ve sosyal düzenin bozulmasına sebep

---

[113] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 216.

[114] Buharî, İman, 15; Edeb, 77.

olmaktadır. Bu nedenle düzen için insanlar yardımlaşmaya muhtaçtır ve bu ancak ahde vefa ile mümkün olabilmektedir.[115]

Başka bir tarife göre vefa, dostluğun temeli, muhabbetin başlangıcı, güvenin en önemli dayanağı ve kâmil bir imanın göstergesidir.[116] Yani iman sahibi olan kişilerde bulunması gereken vefa, temel insani ilişkilerin vazgeçilmezidir denilebilir. Bu bağlamda vefanın, insandaki en önemli ahlâkî özelliklerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Vefanın olmaması durumunda, yaşanılan toplumda bir düzende bulunmayacaktır ki sözünde durma olarak ifade edilen vefa, insanların aralarında güzel duyguların yeşermesine sebep olan bir davranış olarak karşımıza çıkmaktadır.

Vefanın tersi olarak ihanet, İsfahânî'ye göre fiille sözün yalan olmasıdır ki verilen sözü bozma da bu durumda söz konusudur.[117] Vefanın zıddı nankörlük olarak yani iyiliğin kıymetini bilmeme, iyiliğe kötülükle yaklaşma şeklinde de ifade edilmektedir.[118] Bu bağlamda, temel ahlâkî değerlerden kabul edilen vefanın olmadığı yani ihanetin yaygın olduğu bir toplum, yalanın ve kötülüğün yayılmış olduğu güvensizlik ortamında çökmeye mahkûmdur denilebilir. Seyyid Kutub da vefaya dikkat edilmemesi durumunun ruhî ve içtimaî hayatın ve ilişkilerin temel dayanağının çökmesine neden olacağı, müminlerde sarsıntılara sebep olacağı yorumunu yapmakta, böyle kişilerin basit ve geçici menfaatler için Yüce Allah katındaki devamlı menfaatlerden mahrum kalacağını ifade etmektedir.[119]

---

[115] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 218-219.

[116] Hüsamettin, Erdem, "Değerler Eğitimi Açısından Bir Ahlak Değeri Olarak Vefa", *Uluslararası Sempozyum İnsani Değerlerin Yeniden İnşası 19-21 Haziran 2014 Erzurum -Tebliğler-,* C. I, 2015, s. 333.

[117] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 218.

[118] Hüsamettin, Erdem, *a.g.m*., s. 333.

[119] Seyyid Kutub, *Fîzılâl-il Kur'an (Kuran'ın Gölgesinde),* çev. M. Emin Saraç vd., Akit Gazetesi Yayınları, C. 9, İstanbul, s. 239-240.

Yüce Allah, müttakîleri *"Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir."*[120] şeklinde tanımlamaktadır. Yine Yüce Allah, cennette ağırlanacakların *"Emanetlerine ve ahitlerine riayet edenler"*[121] meâlindeki âyette ifade edilen kişiler olacağını buyurmuştur. Bu âyetlerin ışığında bir kimsenin mümin olarak ifade edilmesinin ve cennete kavuşabilmesinin yolunun vefadan geçtiği söylenebilir.

c. Tevazu ve Kibir

Tevazu, vaaz' kökünden gelmekte olup insanın kendi itibarını ve seviyesini düşük görmesi, başkasına boyun eğmesi şeklinde tanımlanmaktadır.[122] İsfahânî de tevazuu, insanın üstünlük ve makam açısından hak ettiği konumun altında kalmaya razı olması şeklinde ifade etmektedir. Ona göre tevazu sıradan insanlarda değil, toplumun önde gelen şahsiyetlerinde yani eşraf ve ulema gibi kişilerde açığa çıkmaktadır. Kibrin karşıtı olarak kişinin hakkından feragat etmesini içerdiği için bir lütuf olarak kabul edilebilir.[123]

Kibir ise kişinin kendini üstün görerek diğer insanları aşağılaması olarak ifade edilmektedir.[124] Kendini beğenme ve kibir, kişiyi helâk eden bir hastalık olarak görülmektedir.[125] İsfahânî'ye bakıldığında onun kibri, kişinin kendini diğer insanlardan üstün olduğuna inandırması şeklinde tanımladığı ve üstünlük taslamayı da kibrin dışa vurumu olarak açıkladığı görülmektedir. Bir kimse kendisini herkesten üstün görerek diğer insanlara büyüklük taslıyorsa bu onun yalancı olduğunun bir göstergesidir ki o kişi, sadece Yüce Allah'a ait olan özelliklerin kendinde olduğunu iddia ediyordur. Kibir aslında kendini beğenmişlikten doğmakta, kendini beğenmişlik

---

[120] Bakara, 2/177.

[121] Meâric, 70/32.

[122] İbn Manzur, *a.g.e*., md. "vaz'".

[123] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 223.

[124] İbn Manzur, *a.g.e*., md. "kbr".

[125] Gazâli, *a.g.e.*, C. 6, s. 312.

ise cehaletten doğmaktadır.[126] Bu doğrultuda kibir hastalığını, nefislerden def etmenin yolunun ilim olduğu söylenebilir.

İsfahânî, elinde olan şeylerle kibirlenenleri uyararak bunların geçici olduğunun bilinmesi gerektiğini ifade etmektedir.[127] Çünkü düşünüldüğünde güzelliği ile övünen kişilerin güzelliğinin yaş ilerledikçe yitip gittiği, malı ve makamı ile övünen kişilerin bunları dünyada bırakarak gittiği görülebilmektedir. Bu sebeple her şeyin geçici ve Yüce Allah'ın vermesi ile olduğunu tam olarak idrak eden kimse, bu kötü davranıştan da uzaklaşacaktır denilebilir. İbn Miskeveyh de akıllı kimselerin, kibirliliğe yol açan şeylerin değersiz olduğunu ve mutluluğa çok fazla katkı sağlamadığını bilerek bunları önemsiz gördüğünü belirtmekte, değişebilen ve yok olabilen yani sürekli olmayan şeylerin güvenilmez olduklarını ifade etmektedir.[128]

Yüce Allah, kibirlenen kimseleri sevmediğini[129] ve bu kişilerin yerinin cehennem olacağını[130] buyurmaktadır. Yine Hz. Lokman'ın oğluna vermiş olduğu tavsiyelerden birisi de kibirden uzak durması ve doğal olması yani tevazu sahibi olmasıdır: *"Küçümseyerek insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Zira Allah, kendini beğenmiş övünüp duran kimseleri asla sevmez. Yürüyüşünde tabiî ol, sesini alçalt. Unutma ki, seslerin en çirkini merkeplerin sesidir."*[131] Bu sebeple kibirden uzak durarak onu nefisten söküp atmak ve tevazu erdemine ulaşmak imanın bir göstergesi ve kulluk görevidir denilebilir.

Bir insan elde ettiği makam sebebiyle kibirlenirse -ki bu onun özünün adiliğinin göstergesidir- kendisinin oluşumu üzerine düşünüp nereden başlayıp nerede

---

[126] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 223-224.

[127] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 225.

[128] İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 235.

[129] Nahl, 16/23; Hadîd, 57/23.

[130] Nahl, 16/29; Zümer 39/60; Mü'min, 40/76.

[131] Lokmân, 31/18-19.

bittiğini ve zayıf noktalarını idrak ederek kibri kendisinden uzak tutabilir.[132] Gazâli de kibirden uzak kalarak tevazuu elde etmenin yolunu kişinin akranı olanlara veya kendisinden daha aşağı konumda bulunanlara karşı tevazu göstermesi olarak ifade etmektedir. Ta ki bu durum kendisine zor gelmeyecek şekilde kişide güzel ahlâk olarak yerleşik hale gelsin. Şayet bu şekildeki tevazu kendisine hafif gelirse o kişi gerçek anlamda tevazu erdemine kavuşmuş olur.[133] Sonuç olarak, nefsî bir hastalık olan kibirden uzak durarak tevazu erdemine ulaşması, insanın kendi özünü ve eksikliğini düşünerek diğer insanlara sürekli tevazu göstermesiyle sağlanacak ve kişide bu erdem kalıcı hale gelecektir denilebilir.

ç. İffet

Sözlükte, her şeyde şehevî duyguları terk etmek ve cinsel organları helal olmayan şeylerden korumak anlamında[134] olan iffet, bedenî arzular üzerine düşünmekten kalbi uzak tutarak azgınlık ve saldırganlığa sebep olacak fikirlerden onu alıkoymak, yani bütün organları kötü davranışlardan korumaktır.[135] Başka bir ifadeye göre ise iffet, şehvet duygusunun akılla yönetilmesi sonucu ortaya çıkan bir erdemdir.[136] Bu erdem kanaat, zühd, cömertlik gibi erdemlerin temelidir ki onun yokluğu diğer güzellikleri de bozar. İffetin varlığı diğer erdemlerin delili ve güzel ahlâka ulaşmayı kolaylaştıran yoldur. Ama kalbinde iffet bulunmayan kişi kötü istek ve suizanlardan uzak kalamayarak çirkinliklere bulaşacaktır.[137] Bu bağlamda iffet sahibi olan kişinin, diğer erdemlere ulaşma noktasında sorun yaşamayacağı, iffet sahibi olmayan kişinin ise diğer erdemlere ulaşamayacağı ifade edilebilir. Tanımından

---

[132] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 225.

[133] Gazâli, *a.g.e.*, C. 9, s. 371-372.

[134] El-Meâcim el-arabiyye, https://www.almaany.com/ erişim:14.05.2021

[135] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 237.

[136] İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 35.

[137] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 237.

yola çıkılarak iffetin kişiyi şehvet gücünün çağırdığı kötü şeylerden uzak tuttuğu ve onu ahlâkî olarak olgunlaştırdığı düşünülebilir.

İsfahânî, bir kimseye iffetli denilebilmesini eli, dili, kulağı ve gözüyle iffetli olmasına bağlar. Kişi alaycı olmayarak, başkalarının sırlarını araştırmayarak, gıybet etmeyerek, söz taşımayarak, kötü lakap takmayarak ve iğnelemeyerek dilinin iffetli olmasını; harama bakmayarak, şehveti tahrik eden ziynetleri seyretmeyerek gözünün iffetli olmasını; çirkin söz ve müzikler dinlemeyerek kulağının iffetli olmasını sağlayacaktır. Bütün organların akıl ve şeriatın gösterdiği sınırlar içerisinde olmasını sağlayarak hevâ ve arzulara kapılmasına izin vermemek iffetin temelidir.[138] İbn Miskeveyh de, iffeti elde etmenin yolu olarak şehvetin akla başvurularak yönetilmesi yani doğru ayırt etme ile olabileceğini ifade etmekte, insanın ancak böyle yaparak şehvetinin kölesi olmaktan uzaklaşabileceğini belirtmektedir.[139] Bu bağlamda kişinin iffetli olması, aklını doğru kullanması ve tüm organlarını Yüce Allah'ın koymuş olduğu sınırlar içerisinde arzu ve isteklerine boyun eğmeyerek kontrol altında tutmasına bağlıdır denilebilir.

Kur'an'da bu erdeme işaret eden pek çok âyet bulunmaktadır: *"(Resûlüm!) Mümin erkeklere, gözlerini (harama) dikmemelerini, ırzlarını da korumalarını söyle. Çünkü bu, kendileri için daha temiz bir davranıştır. Şüphesiz Allah, onların yapmakta olduklarından haberdardır."*[140]*, "Mümin kadınlara da söyle: Gözlerini (harama bakmaktan) korusunlar; namus ve iffetlerini esirgesinler…"*[141] Bu âyetlerden anlaşılacağı üzere iffetin namusu, ırzı korumakla ve haram olan şeylere bakmamakla alakalı olduğu söylenebilir. Kur'ân'da iffet denilince akla ilk gelen kişi olan Hz. Yusuf da burada zikredilebilir. Çünkü kendisini harama davet eden kadını iffetini korumak amacıyla reddetmiş ve bu uğurda zindana atılmaya razı olmuştur.[142] Tüm bunlar,

---

[138] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 238.

[139] İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 35.

[140] Nûr, 24/30.

[141] Nûr, 24/31.

[142] Yusuf, 12/32-33.

Müslümanım diyen bir kişide iffet erdeminin bulunmasının gerekliliğini, güzel ahlâka iffet erdemi olmadan ulaşılamayacağını göstermektedir. Müslümanın karakterinde iffetin bulunması, onun Yüce Allah ile olan ilişkisinin, Yüce Allah'a karşı sorumluluk bilincine sahip oluşunun dışa vurmuş halidir.[143] Bu bağlamda, kişi iffet erdemine sahipse bu onun Yüce Allah'ın emirlerine uyan iyi bir kul olduğunun delili olabilir. Kısacası, güzel ahlâka tam olarak ancak iffetli yani nefsine uymayarak şehvet gücüne hâkim olan kimse ulaşabilir.

d. Kanaat ve Zühd

Kanaat, yeterli olandan daha aza razı olma şeklinde tanımlanmaktadır.[144] Bir başka ifade ile yeme, içme ve ziynetlerde aşırıya kaçmamaktır.[145] Tasavvufî bir terim olarak ise çalışıp çabaladıktan sonra elde edilene rıza göstererek onla yetinme ve Yüce Allah'ın o an vermiş olduğu nimetlere şükretmektir.[146] İsfahânî'ye göre sadece zarurî olan ihtiyaçları karşılamakla kalan ve farklı ihtiyaçlardan imkânı elverdiğince uzak duran kimse tam anlamıyla zengin ve Yüce Allah'ın sevdiği bir kuldur. Çünkü elindekilerle yetinip ihtiyaçlarını gideren kişi, bunları karşılamak için başka yollara başvurmaz.[147] Bu bağlamda kanaat, en temel ihtiyaçları karşıladıktan sonra insanın fazlasında gözünün olmaması durumudur denilebilir. Binaenaleyh kanaat sahibi olmak kişiyi dünya malına tamah ettirmeyecek ve dünyalık olarak tek beklentisi zarurî ihtiyaçlarını karşılamak olduğu için zengin kılacaktır.

Mâverdî, bu konuya eserinde yer vererek kanaatin üç çeşit olabileceğinden bahsetmektedir. İlki kanaatin en yüksek mertebesi olan, yaşamayı sağlayacak kadar

---

[143] Abdurrahman, Kasapoğlu, "Kur'an'da Geçen İffetle İlgili İfadeler ve Yorumları", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi,* Sayı 19, 2013, s. 15.

[144] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 238.

[145] İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 37.

[146] H. Kâmil, Yılmaz, *Ana hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar,* 20. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, s. 181.

[147] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 239.

olanla yetinip fazlasında gözün olmamasıdır. İkincisi kanaatin orta hali olan, yaşamın devamını sağlayacak kadardan biraz fazlası ile yetinip daha fazlasını istemeden uzak durmaktır. Üçüncüsü ise kanaatin en alt derecesi olan, bir yerde durarak Yüce Allah ne verirse onu kabul etmektir.[148] Bu üç kanaat çeşidinin birleştiği noktanın fazla olanı istemekten kaçınma olduğu söylenebilir. İslâm'da insanın kanaat erdemine sahip olması yani olana rıza göstermesi kurtuluşuna kapı aralamaktır. Bu konuda Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"...Allah Teâlâ'nın ihsan ettiği şeylerle kanaatkâr kıldığı kimse muhakkak felah bulmuştur."*[149]

İsfahânî, hiçbir şeye ihtiyacı olmaması sebebiyle Yüce Allah'ı zenginlerin en zengini olarak ifade etmektedir. Ona göre bir kimse dünya malı ile zenginleşmeyi seçerse köle, zayıf, ölü ve hastalıklı olmayı tercih etmiştir.[150] Bu sebeple asıl zenginlik, insanın dünyalık olanlara asgari ölçüde ihtiyaç duymasıdır denilebilir. İnsanın bu kanaat erdemini kazanması hususunda Gazâli de beş önemli noktaya dikkat edilmesinden bahsetmektedir: Nefsin zarurî ihtiyaçlarını karşılayarak geçiminde kişinin iktisadi davranması, o anı düşünerek ve emeli kısaltarak istikbali için kişinin endişe etmemesi, hırs ve tamahkârlıkta bulunan zilletin bilinmesi -hırslı ve tamahkâr olan kimse halka ihtiyacı olması sebebiyle yağcılık yapma mecburiyetinde kalır-, kişinin peygamberlerin ve velilerin aza kanaat eden hayatlarını düşünmesi, malın derlenmesindeki tehlikenin -hırsızlık, yağma ve zayi olma korkusunu düşünme- farkında olunması gerekir.[151] Bir kimsenin bahsi geçen beş noktayı dikkate alarak önemsemesi kanaat erdemine ulaşmasını ve bunun getirisi doğrultusunda ahlâkî açıdan olgunlaşmasını sağlayacaktır.

İsfahânî kanaat erdemine yakın olarak zühd erdeminden de söz etmektedir. Zühdü çok az olanla yetinmek şeklinde tanımlamakta kanaati zühdün başlangıcı olarak

---

[148] Mâverdî, *a.g.e.*, s. 445-446.

[149] Müslim, Zekât, 125.

[150] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 239.

[151] Gazâli, *a.g.e.*, C. 6, s. 139-143.

görmektedir. Zühd sahibi olmayı kolaylaştıracak olan kanaat erdemidir.[152] Diğer bir tanıma göre ise zühd, Allah'tan başka hiçbir şeye değer vermemek ne varlığa ne de yokluğa üzülmemek olarak ifade edilmektedir.[153] Zühd, her türlü hayrın başı olarak görülmekle beraber zühdün sağlamlığı kişinin sonraki durumunu da sağlamlaştırmaktadır.[154] Kısacası zühd, dünya nimetleriyle gönül bağı kurmamayı ifade etmektedir. Öyle ki zühd sahibi olan kişi, ahiret için dünyayı kolaylıkla gözden çıkarabilen kişidir.[155]

İslâm'da zühd daha çok tasavvuf ile özdeşleşmiş halde bir yaşam biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır.[156] Zühd, tasavvufta yüce bir makam, güzel mertebelerin kaynağı olarak Allah'ın rızasını kazanmaya çalışanların ve tevekkül edenlerin çıkacağı ilk basamaktır.[157] Müslümanlar da bu yoldan gitmek amacıyla, Hz. Peygamberin ve sahabilerin azla yetinmesini örnek alarak böyle bir hayat ortaya koymaya çalışmışlardır denilebilir. Nitekim, Hz. Peygamberin şu şekilde dua ettiği buyrulmuştur: *"Ya Allah! Muhammed ailesine geçinecek kadar rızık ihsan buyur!"*.[158]

Yukarıdaki ifadelerden kanaat ve zühdün aslında birbirlerine çok yakın anlamlar içerdiği görülebilmektedir. İsfahânî, zühdü sadece ahlâkî bir terim olarak ele almış ve kanaat ile ilişkilendirmiştir. Zira kanaatten kaynaklanmayan zühdü kabul etmeyerek bunun sadece riya olabileceğini ifade etmektedir.[159] Yani kişi ancak kanaat ederek zühde ulaşabilir.

---

[152] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 238-239.

[153] H. Kâmil, Yavuz, *a.g.e*., s. 179.

[154] Ebû Nasr Serrâc, Tûsî, *el-Lüma' (İslâm Tasavvufu),* Erkam Yayınları, İstanbul 2012, s. 45.

[155] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 240.

[156] Semih, Ceyhan, "Zühd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 44, İstanbul 2013, s. 531.

[157] Serrâc, *a.g.e.*, s. 45.

[158] Müslim, Zekât, 126.

[159] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 238.

Özetle, kanaat kişinin elinde ne varsa onla yetinmesi iken, zühd elinde olandan daha azıyla yetinme şeklinde ifade edilebilir. Her iki durum da kişinin ahlâken olgunlaşmasını sağlayabilecek hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

e. Danışma, Sır Tutma ve Öğüt

Danışma dinimizce hoş görülen bir davranıştır. Nitekim Yüce Allah, *"... iş hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman da artık Allah'a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever."*[160] buyurmuştur. Bu âyetten anlaşılacağı üzere Yüce Allah yol göstericiliği açısından, karara varmadan önce danışmayı gerekli görerek tavsiye etmiştir.

İsfahânî'ye bakıldığında, danışmayı güzel bir davranış olarak görerek kişinin yapıp yapmamakta tereddüt ettiği konularda başkalarının görüşlerine başvurma şeklinde açıklamaktadır. O, bir görüşün tek iplik, iki görüşün iki iplik, üç görüşün ise kat kat kalın urgan şeklinde olduğunu ifade ederek danışmanın önemini ortaya koymaktadır.[161] Bu demektir ki, önemli bir karar verirken başkalarına danışmak, bize yeni bakış açıları sunarak ve durumun her yönünü göstererek kararımızın daha isabetli olmasını sağlar.

Kimlere danışılmalıdır? Sorusuna geldiğimizde ise İsfahânî, herkese danışma noktasında güvenilemeyeceğini belirtmekle beraber güvenilir, tecrübeli, metin ve dürüst bir dostun ancak danışılacak bir kişi olabileceğini ifade etmektedir. Özellikle o kişide kibir, tutarsızlık ya da yalan söyleme olmamalıdır. Çünkü bu görüşünün de yalan olmasına sebep olabilir.[162] Bu bağlamda danışılacak kişiyi tespit etmek zor

---

[160] Âl-i İmrân, 3/159.

[161] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 219-220.

[162] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 220.

olacağından uzun zamandır tanınan, huyunun ve suyunun bilindiği kişiye danışmak daha mantıklı olabilir.

İsfahânî, danışmanın yanında öğüt konusuna da yer vermektedir. Öğüt, nasihat kelimesiyle eş anlamlı olarak bir kimsenin hatasını düzeltmek, faydasına veya zararına olan durumlarda ona yol göstermek amacıyla gösterilen çaba olarak tanımlanmaktadır.[163] İsfahânî ise öğüdü, iyiliğini istediğimiz bir kimseye fikrimizi sunma şeklinde açıklamaktadır. Ona göre öğüt, çıkar ve zevk amacıyla oluşan bir durum değildir.[164] Bu bağlamda şayet birisine bir fikir sunduğumuzda bir beklentimiz varsa bu öğüt kapsamına girmemektedir. Öyle ki Yüce Allah, *"Mümin erkeklerle mümin kadınlar da birbirlerinin velileridir. Onlar iyiliği emreder, kötülükten alıkorlar…"*[165] meâlindeki âyette mümin olan kişinin iyiliği emretmesi, kötülükten ise alıkoyması gerektiğini buyurmuştur. Bu sebeple öğüt verileceğinde bir çıkar gözetmeksizin bir kimsenin iyiliğini istemek aslında Müslüman olmanın bir belirtisidir denilebilir.

Öğüdü ilk başta kişi kendine vermeli, bunu yaparken kendini kandırmamalıdır ki diğer insanlara karşı öğüt vermede dürüst olabilsin. Kişi öğüt isteyenlere karşı dürüst davranırsa daha iyi ve tutarlı görüşlere sahip olur. Tam tersi durumda ise o kişinin öğüt ve nasihat gücü Yüce Allah tarafından alınır. Bu sebeple öğüt verirken kendi aleyhinde bile olsa elden gelenin en iyisi yapılmalıdır.[166] Çünkü Yüce Allah iyiliğin, doğruluğun, güzelliğin önünü kesmeye çalışanların münafık olduğunu buyurmuştur.[167]

---

[163] İbn Manzur, *a.g.e*., md. "nsh".

[164] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 220.

[165] Tevbe, 9/71.

[166] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 220-221.

[167] Tevbe, 9/67.

İsfahânî, öğüt veren kişinin dürüst olduğuna dikkat edilmesi gerektiğini ve bu ayrımın zorlu bir durum olduğunu belirtmektedir.[168] Yani herkesten öğüt alınmaz, ancak zamanla o kişiyi tanıyarak bu güven elde edilebilir. Öğüt verilirken Gazâli bunun gizlice olması gerektiğini ifade etmekte, kalabalık ortamda verilen öğüdün azarlama ve rezil etmekten başka bir işe yaramadığını belirtmektedir. Kişinin bildiği hatasını zikretmek nefrete sebep olabilirken, bilmediğini ifade etmek ise şefkat ve merhametin göstergesi olarak yakınlaşmaya ve sevgiye vesile olur.[169]

Danışma ile alakalı olarak diğer bir durum sır meselesidir. İsfahânî'ye göre sır iki türlü olmaktadır: Kişinin başkasına saklamasını murat ederek söylediği söz ve kişinin yayılmasını istemeyerek kendine sakladığı söz veya fiil. İlkinde sırrı tutmak avam için geçerli olup vefa olarak görülür, ikincisinde ise yönetenler söz konusu olup kararlılık ve sakınma olarak görülür.[170] Kendisine verilen sırrı ifşa eden kişi kötü bir kimsedir.[171] Çünkü düşünüldüğünde kendisine emanet verilen bir şeyi koruyamayıp sırrı verene ihanet ettiği sonucuna varılabilir. Bir Müslüman, elinden ve dilinden diğer Müslümanların emin olduğu bir kimse olmalıdır.[172]

İsfahânî, sır verilen ortamların başında kişinin yatağa uzandığı anın, eşiyle baş başa kaldığı anın ve sarhoşluk anının geldiğini ifade etmektedir.[173] Zor bir durumda kalmamak için insanın bu anlarda daha dikkatli olmasında fayda vardır denilebilir. Ayrıca o, suizana yol açmama ve başkaları tarafından duyulmaması amacıyla sır verilen ortamın insanların bulunduğu kalabalık bir ortamda olmaması

---

[168] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 221.

[169] Gazâli, *a.g.e.*, C. 4, s. 59-60.

[170] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 221-222.

[171] Gazâli, *a.g.e.*, C. 4, s. 53.

[172] Buhari, İman, 3.

[173] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 222.

gerektiğini tavsiye etmektedir.[174] Ancak bu şekilde istenmeyen durumların önüne geçilebilir.

Özetle İsfahânî, danışmanın, öğüdün, sır tutmanın insan ilişkilerinde ne derece önem arz ettiğine dikkat çekmektedir. Danışmanın insanın başka görüş açılarını görerek hata payını en aza indirdiği, dürüstçe verilen öğüdün insanlara yol gösterdiği, verilen sırrın bir emanet gibi saklanması gerektiği söylenebilir. Güzel ahlâk sahibi olma yolunda tüm bunlar önem arz etmektedir. Çünkü böyle davranan kişi, Yüce Allah'ın emretmiş olduklarını da yerine getirmiş olur. Bu bağlamda birilerine faydalı olmak aslında insanın kendisine faydalı olmasıdır denilebilir.

3. Hamiyet (Öfke) Gücü ile İlgili Öne Çıkan Hususlar

Bir kimsede hamiyet gücünün doğması, kalpteki kanın hızlanmasına etki ederek bu gücün kendisinden üsttekine, kendisinden alttakine ve kendi dengine yönelmesi ile üç durumun ortaya çıkmasına sebebiyet verir. Kendinden üsttekine yönelen öfke, gücünün azlığının farkında olan kişide kalp sıkışmasına ve gerginliğe yani gama; kendinden alttakine yönelen öfke, gücünün yeteceğini bilen kişinin kalbindeki kanında patlamaya yani gazaba; kendi dengine yönelen öfke ise, gücünün yetip yetmeyeceğini bilemediği için kalpte patlamaya ve sıkışmaya yani kin ve kötülük düşünmeye neden olur.[175] Öfkenin kişiyi olumsuz etkilediği aşikârdır. İster dengine ister üstüne veya altına olsun öfke, kişinin ruh hâlinde değişimlere sebep olarak onu faydasız ve zararlı ruh hâllerine sürükleyebilir. Öfkeyi kontrol altında tutmak insanın kendi iyiliği için gereklidir denilebilir.

Yüce Allah cennete kavuşan takvâ sahiplerinin özelliklerini şöyle ifade etmektedir: *"O takvâ sahiplerini ki bollukta da darlıkta da Allah için harcarlar; öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allah da güzel davranışta bulunanları*

---

[174] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 222.

[175] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 243.

sever."[176] Bu âyetten anlaşılacağı üzere kişinin öfkesine hâkim olması Allah'ın (c.c.) kullarından beklediği bir durumdur. Öyle ki İsfahânî'ye göre, öfkenin içe atılması, kanın kalpte toplanıp yüzde sararmasına sebep olarak kişiyi ölüme kadar götürebilir.[177] Öfke, bir insanda ortaya çıktığında aklını ele geçirerek körleştirir ve onu öğüt alamaz hale sokar.[178]

İsfahânî'ye göre öfke, her insanda bulunmakta olup mizaca ve çevrenin etkisine bağlı olarak farklılık göstermektedir. Bazı insanlar çabuk öfkelenip çabuk sönerken bazıları yavaş öfkelenip geç söner. Kimisi çabuk öfkelenip geç sönerken, kimisi de geç öfkelenip çabuk söner. İçlerinden en iyisi ise hamiyet ve kıskançlık duygularını yitirmeme şartıyla geç öfkelenip çabuk sönenlerdir.[179] Aslında burada dikkat edilmesi gereken nokta kişinin kendini öfkeye teslim etmemesidir denilebilir. Her insanda öfke gücü bulunur ama her insan onu iyi idare edemeyebilir. Mâverdî öfkeye teslim olmayan kişinin, hem öfkenin verdiği değerlere sahip olduğunu hem de ona boyun eğmediği için rezilliğinden güvende olduğunu ifade eder.[180]

Her ne kadar bazı kimseler öfkeyi yiğitlik sansa da aslında o, bir çeşit zulüm ve ölçüsüzlüktür. Öfkesine hâkim olamayan insan etrafında bulunan kişilere kızar ve onları suçlar. Bu sebeple bu gibi insanlar dostlarını kaybederek onlara doğru yolu gösteren kimse kalmayacak şekilde kınanan ve acınası kötü bir duruma düşer. Acılarla dolu bir hayat sürerek mutsuz her şeyden yoksun bir halde olur.[181] Bu nedenle mutluluğun yolunun, kişinin öfkesine hâkim olmasından geçtiği söylenebilir.

İsfahânî, kişinin kendini öfkeye teslim etmemesi noktasında tavsiyede bulunmaktadır: Kişi öfkelendiği zaman ceza vermeden önce öfkelendiği kişinin

---

[176] Âl-i İmrân, 3/134.

[177] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 244.

[178] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 259.

[179] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 259.

[180] Mâverdî, *a.g.e.*, s. 495.

[181] İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 239-241.

yakınında olduğunu düşünerek sakinleştiğinde ne yapacağına karar vermeli veya öfkelendiği kişi uzaktaysa boşuna kendine azap etmeyerek onu ele geçirince gerekeni yapacağını düşünmelidir. Ayrıca öfke ortaya çıkmadan onun yolunu tıkamak da bir çözümdür.[182] Bunun yanında öfkeyi yenme hususunda Mâverdî de çözüm yolları sunmaktadır:

1. Öfkelendiğinde Allah'ı düşünerek korku ve ürpertinin harekete geçmesiyle onun sevmediği bu durumdan kaçınmak.
2. Öfke insana bastırdığında oturur pozisyondaysa kalkma, ayaktaysa oturma gibi bir durumdan başka bir duruma geçmek.
3. Öfkenin sonucunda insanı düşüreceği pişmanlık, rezillik gibi durumları önceden düşünmek.
4. Öfkelenen kişinin kazanmış olduğu itibarın, öfkesi sebebiyle insanların nefretine dönüşeceğini düşünmesi.
5. İnsanda öfkeyi yenmenin diğer yolu kendisinde bulunan bağışlama (afv) duygusudur ki hem sevaptır hem de kötülükten alıkoyar.[183]

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere öfke ile hareket etmek, insanın istemediği durumlara düşmesine neden olabilir. Bu sebeple onun olumsuz etkilerinden korunmak insanın kendi menfaati açısından önem arz etmektedir. Kişinin öfkelendiği zaman hemen tepki göstermeden önce içinde bulunduğu durumu düşünmesi, öfkenin olumsuz etkilerinden kurtulmasının en temel yoludur denilebilir. Öyleyse, öfkeyi yenme kişinin aklını doğru kullanmasına bağlanabilir. Çünkü düşünmenin aklın bir ürünü olduğu açıktır.

---

[182] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 260.

[183] Mâverdî, *a.g.e.*, s. 497-499.

a. Sabır

Sabır, dinimizce tavsiye edilen, Yüce Allah'ın kullarına kurtuluşa ermenin, cennete ulaşmanın bir yolu olarak sunduğu erdemli davranışlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Yüce Allah, *"Bugün ben onlara, sabretmelerinin karşılığını verdim; onlar, hakikaten muratlarına erenlerdir."*[184], "*İşte onlara, sabretmelerine karşılık cennetin en yüksek makamı verilecek, orada hürmet ve selamla karşılanacaklardır."*[185] meâlindeki âyetlerden görüleceği üzere sabredenlerin durumunu açıklamıştır.

Sabrın tanımına gelindiğinde ise genel olarak, kişinin nefsini kötü hazlara teslim etmemesi noktasında bedenî arzularına karşı dayanması durumu şeklinde ifade edilmektedir.[186] Elmalılı sabrı her başarının anahtarı olarak acıya katlanmak, dayanmak ve ona karşı koymak şeklinde tanımlamıştır.[187] İsfahânî'nin ise bu noktada iki tür sabırdan bahsettiği görülmektedir. İlki, bedenimizin izin verdiği ölçüde zorluklara dayanması olan bedenî sabırdır. Bu sabır türü, genellikle sert tabiatlı bedenlerde yürüme, koşma, ağırlık kaldırma, hastalığa dayanma, dayağa ve işkenceye sabretme şeklinde kendini göstermekle beraber bir üstünlük olarak görülmemektedir. İkincisi ise bir erdem olarak görülen, arzu edilen bir şeyi almamakta ve hoşlanılan veya tiksinilen bir şeye dayanmakta gösterilen nefsanî sabırdır.[188] Bu doğrultuda sabır hem kişinin nefsine hem de dışardan gelen etkilere dayanması şeklinde düşünülebilir. İsfahânî'nin bu sabır türlerinden nefsanî sabrı önemsediği görülmektedir. Kişinin sabretme noktasında asıl üstünlük kazanması nefsinin isteklerine kendini

---

[184] Mü'minûn, 23/111.

[185] Furkân, 25/75.

[186] İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 37.

[187] Elmalılı M. Hamdi, Yazır, *a.g.e.*, C. 1, s. 289.

[188] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 244.

kaptırmaması ve istemediği şeyler olduğunda buna dayanıklılık göstermesidir denilebilir.

İsfahânî, sabrı tümel bir kavram olarak ele almaktadır. Öyle ki öfkeyi, zenginliğe katlanma karşısında nefse hâkim olma, savaş hali durumunda cesaret, öfkeyi bastırma noktasında hilm, sıkıcı bir olay karşısında dayanmada geniş yüreklilik, bir sözü kendine saklama durumunda sır tutma, gereksiz ihtiyaçlara karşı dayanmada kanaat ve züht olarak isimlendirmektedir.[189] Genel anlamı bir kenara konulduğunda bu ifadelerden yola çıkılarak sabrın birçok erdemin temel dayanağı olduğu söylenebilir.

Sabır bazı durumlarda gösterilmesi gereken bir erdemdir. Gazâli, İsfahânî ile benzer görüşlere sahip olmakla beraber, kulun hevâsına uygun olan ve kulun hevâsına ve tabiatına uygun olmayan durumlarda göstermesi gereken sabır şeklinde bir ayrıma da gitmektedir. Kul sağlıklı olmak, zenginlik, yüksek makamda bulunmak, çocuklarının ve yardımcılarının çokluğu gibi hevâsına uygun olan şeylere meyletmeye karşı sabır göstermesi gerekmektedir ki saldırganlıktan ve taşkınlıktan uzak dursun. Hevâya uygun olmayan sabır ise ibadet ve günahlar gibi kulun seçimine kalmış olanlar veya musibetler ve felaket gibi kulun seçimine kalmamış olanlar karşısında sabretme şeklindedir. Kul kendisine zor gelse de Yüce Allah'a itaate sabretmeye muhtaçtır. Tembellik sebebiyle kul ibadetlerden hoşlanmasa da bu konuda riyadan, amelin sonuna kadar gevşeklikten, ameli ifşa etmekten kendini alıkoyarak sabretmelidir. Yine günahlara düşmeme noktasında da sabır göstermelidir ki o günah kalbinde yerleşik hale gelerek gevşemesin. Bu en zor sabırlardandır. Kulun seçimine bağlı olmayan felaketler ve musibetler karşısında kişinin yine de onu def etme seçeneği vardır. Kişi sızlanmakla, dövünmekle, şikâyet etmede abartıya gitmekle, üzüntüyü ifade etmekle, eşyasını ve her zaman yediklerini değiştirme ile sabır makamından çıkmış olur. İnsan, hepsinden sakınarak Yüce Allah'ın rızasına uymalı ve bilmelidir ki kendisinden alınan

[189] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 244-245.

ne ise o bir emanetti, sahibi onu geri aldı. Bu gibi durumlarda sabretmek fazilettir ve sabır makamının en yücelerindendir.[190]

Sabır erdeminin kazanılması noktasında çeşitli yollar vardır. Sabrın kısımları farklı ve değişik olduğu için sabra engel olan hastalıklar da değişik olacaktır. Bu hastalıkların tedavisi de ancak tam zıddı olan durumlarla ortadan kalkacaktır. Aslında temelde kalbin tüm hastalıklarının şifası olan ilim ve ameldir. Kişi sabır erdeminin fazileti noktasında bilgi sahibi olduğu sürece bu erdemi kazanmak için çaba sarf edecektir. İnsanın kendinde bulunmasını istediği erdemi elde etmek için ise tedricen bir yol da izlemesi gerekir. Öyle ki, yavaş yavaş bırakılan çirkin davranış kişinin nefsinden de yavaş yavaş silinecektir.[191] Bu konuda en iyi tedavi şekli olarak kişiyi sabretmeye alıştırması ve bağımlılıklardan kurtarması sebebiyle oruç da zikredilmektedir.[192]

Kurtuluşa ermenin bir yolu olan sabır erdemine sahip olmak için çabalamak, bir kul olarak ahlâkın güzelleştirilmesinde gereklidir denilebilir. Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılabileceği üzere sabır göstermek hem dünyaya katlanma durumunda hem de ahirete yatırım noktasında önem arz etmektedir. Başa gelen olumsuz durumlarda akılda olması gereken düşünce, her şeyin zaten sahibinin Yüce Allah olduğudur. Bu sebeple yapılması gereken elde bulunan emanetlerin geri alınmasına sabırla karşılık vermektir denilebilir. Yüce Allah şöyle buyuruyor: *"Sabretmelerine karşılık onlara cenneti ve (cennetteki) ipekleri lütfeder."*[193] Yüce Allah sabretmenin her zaman başarı getireceğini bu gibi âyetlerle kullarına buyurmaktadır.

---

[190] Gazâli, *a.g.e.*, C. 7, s. 89-97.

[191] Gazâli, *a.g.e.*, C. 7, s. 100-107.

[192] Elmalılı M. Hamdi, Yazır, *a.g.e*., C. 1, s. 289.

[193] İnsân, 76/12.

Son olarak sabrın kemâl noktasından bahsetmek gerekirse bu, musibete uğrayan kişinin başkasından ayırt edilmemesidir. Hastalığın, fakirliğin, felâketlerin insanlardan saklanması sabrın kemâlindendir.[194] Yani insanın başına ne gelirse gelsin sabır erdeminde kâmil derecesindeyse derdini belli etmez, bu durumu kendi içinde yaşar. Bu bağlamda sabrın kemâli diğer kişilerle aynı gibi görünmeyle doğru orantılıdır sonucuna varılabilir.

b. Cesaret

İsfahânî, cesaret yerine yiğitlik ve şecaat ifadelerini kullanmayı tercih etmiştir. Ona göre şecaat, kalbin zorluklara karşı direnç göstererek korku anında metanetini yitirmemesi durumu veya saldırganlık ve korkaklık arasında bir erdem olarak kişinin fırsatını yakaladığında atılgan davranmasıdır.[195] Başka kaynaklarda ise öfke gücünün aklın ışığında kazandığı orta hal olarak geçmektedir.[196] İbn Miskeveyh de yiğitliği buna benzer olarak öfke gücünün düşünen nefse boyun eğmesi, yapılması ve sabredilmesi övülmüş olan tehlikeli durumlar karşısında geri durmamayla zuhur eden bir fazilet şeklinde tanımlamaktadır.[197]

İsfahânî, cesaretin gerektiği kadar ve gerektiği zamanda gösterilmesinin öneminden bahsetmektedir. Ancak o zaman dengeli olma durumu söz konusu olabilir. Amelî durumlarda kişinin çılgınca öne atılması kınanan bir durum olmakla beraber, korkaklık helâke götüren durumlarda normal görülen bir endişedir.[198] Yani yiğitlik, tehlikeyi göz önüne almaksızın hiç düşünmeden her şeyde kendini öne atmak değildir.

---

[194] Gazâli, *a.g.e.*, C. 7, s. 98.

[195] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 245.

[196] İbn Manzur, *a.g.e.*, md. "şc'a"; Gazâli, *a.g.e.*, C. 5, s. 121.

[197] İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 35.

[198] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 246.

Kişinin karşılaştığı durumu analiz edip gerekirse atılgan olması doğru olandır denilebilir.

Bu konuda İbn Miskeveyh'in görüşleri de önem arz etmektedir. Ona göre yiğit olmadığı halde yiğitmiş gibi davranan kimselerin amacı şöhret, övülmek, dünyalık menfaatlerdir. Yiğit kimse, iyi bir işi yapacağı zaman güçlükleri önemsemez, kötü işlerde sabır gösterir ve halkın gözünde büyüttüğü şeyleri küçümser. Öyle ki üstün bir işte ölümü bile göze alır, felâketler karşısında yıkılmaz, elde edemediği şeye üzülmez ve öfkesini gereken ölçüde tutar.[199] Bu ifadelerde belirtilen noktalarda eksiklik yaşayan veya gösteriş amacı güden kişi, yiğit değil ancak yiğitmiş gibi rol yapan kimse olabilir.

İsfahânî'ye göre yiğitlik beş türden oluşmaktadır:

1. Öfkesi galeyana gelen birinin atılganlığı ve muhatabını yenme gayreti olan vahşî yiğitlik.
2. Yiyecek ya da eş bulma amacıyla mücadele yapan birinin atılganlığı olan hayvanî yiğitlik.
3. Devamlı savaşıp kazanan ve bunu hayatının amacı gören kişinin atılganlığı olan deneysel yiğitlik.
4. Dinini savunma amacıyla savaşan birinin yiğitliği olan cihadî yiğitlik.
5. Gerektiği yer ve zamanda gösterilmekle beraber tüm yiğitlik türlerinde fikir, ayırt etme ve övgüye değer bir davranış şekli sergileyen atılganlık durumudur ki o da hikemî yiğitliktir. Bu yiğitlik kapsamında dinini savunmak için kafirlere saldıran, sevap kazanma umuduyla veya azaptan korunmak için atılan kişi övülmüştür.[200]

---

[199] İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 130-133.

[200] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 246.

İsfahânî, yiğitlik çeşitlerinden övgüye mazhar olanın hikemî yiğitlik olduğunu ifade etmektedir. Diğer yiğitlik çeşitleri ise aklın yol göstericiliği ile Yüce Allah'ın hoşlandığı davranışlar hususunda olduğunda ancak hikemî yiğitlik kapsamına girebilmektedir denilebilir.

İsfahânî, övülmüş yiğitliğin kapsamına kişinin öğrenmesi sonucu sözle yapabileceği cihadı veya arzu ve şehvetini bastırıp hamiyeti terbiye etmek suretiyle fiille yapabileceği cihadı yani kendi nefsiyle yaptığı cihadı almaktadır. Övülmüş yiğitlik, farklı şekilde başkaları karşısında da geçerli olabilir ki kişinin hakkı söylemesi ve onu öğretmesi veya bâtıla engel olması ve onu savunanlarla savaşması şeklinde de olabilir.[201] Burada dikkat edilmesi gereken nokta, yiğitliğin üstün bir amaca hizmet ediyor olmasıdır denilebilir.

İbn Miskeveyh, cesaretin kemâl noktasına da değinerek ancak her şeyi yerinde ve aklın gösterdiği ölçüde kullanan filozofta tam olarak cesaretin bulunabileceğini belirtmektedir. Cesaretli kimse filozoftur, filozof kimse cesaretlidir.[202]

Sonuç olarak cesaret, Müslümanlar için gerekli olan imanın artmasına vesile sağlayan ahlâkî bir erdemdir: *"Bir kısım insanlar, müminlere: 'Düşmanlarınız olan insanlar, size karşı asker topladılar; aman sakının onlardan!' dediklerinde bu, onların imanını bir kat daha arttırdı ve 'Allah bize yeter. O ne güzel vekildir!' dediler."*[203]

---

[201] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 247.

[202] İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 133.

[203] Âl-i İmrân, 3/173.

c. Korku ve Üzüntü

Korku, kötü bir olayla karşı karşıya kalma veya sakınılması gereken bir şeyi bekleme sonucunda ortaya çıkan bir durumdur.[204] İsfahânî, korkunun kaynaklanma sebeplerine bağlı olarak farklı şekillerde anıldığını ifade etmektedir. Korku, ar duygusundan kaynaklandığında hayâ ve utanç, zarar verici şeyden kaynaklandığında ürkme ve endişe, sevilen şeyin yitirilmesinden kaynaklandığında şefkat adını almaktadır. Her ne türde olursa olsun korku, dünyevî işler açısından yerilirken uhrevî konularda övülmüştür.[205] Yüce Allah, *"... O halde siz (gerçek) müminler iseniz Allah'tan korkun, aranızı düzeltin, Allah ve Resulüne itaat edin."*[206] meâlindeki âyette buyurduğu üzere gerçek müminlerin Yüce Allah'tan korkan kişiler olduğu görülmektedir. Bu bağlamda İsfahânî'nin ifade ettiği uhrevî korkunun Yüce Allah korkusu olduğu söylenebilir.

Yüce Allah korkusu, günahlardan uzak durmayı gerektiren bir korkudur ki günahları terk etmeyen kişilerin korktuğu söylenemez.[207] Yani bir kimse günahlardan kaçınmaya çalışıyorsa Yüce Allah'tan korkuyordur. Çünkü sadece Yüce Allah'tan korkan kimsenin O'na lâyık bir kul olmaktan başka endişesi ve korkusu olmayacaktır denilebilir. Nitekim tasavvuf erbabınca da Yüce Allah korkusunun vermiş olduğu güçle herkesin kendisinden korktuğu kimseye korkan denilmiştir.[208] Yani Yüce Allah'tan korkan kimseyi dünyevî şeyler korkutmaz.

İsfahânî, korku ve üzüntü sebebiyle övgüye lâyık olan kimsenin ancak ibadetlerin edası sebebiyle buna ulaşabileceğini ifade etmektedir.[209] Bu sebeple insan,

---

[204] İbn Miskeveyh, *a.g.e*., s. 243.

[205] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 247-248.

[206] Enfâl, 8/1.

[207] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 248.

[208] Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Ta'arruf,* Dergah Yayınları, hzr. Süleyman Uludağ, 4. Baskı, İstanbul Ekim 2014, s. 149-150.

[209] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 248.

Yüce Allah'ın emirlerine itaat etme noktasında ne derece titizse, övülmeye lâyık korkusu da o derecede yüksek olabilir. Gazâli de uhrevî korkuda bir sıralama yapmıştır: Eğer korku, şehvetin isteklerinden uzak durmasına vesile olarak iffete zorluyorsa bu bir derecedir. Bunun sonucunda takvâ meyve olarak verildiği zaman daha yüce bir dereceye ulaşılır. Ama en üstün derecesi zâhir ve bâtını, Yüce Allah'tan hariç her şeyden arındırmaktır ki bu, sıddıkların derecesidir. Korkunun en fazla övüleni de bu son derecedir.[210]

İsfahânî, korkuyla bağlantılı olarak üzüntüyü de ele almaktadır. Üzüntüyü ve korkuyu bir hastalık olarak görmekte ve tedavisi hakkında bilgi vermektedir. Ona göre üzüntünün sevilen birini yitirmek ve istenilen bir şeyi kaçırmak gibi sebepleri bulunmaktadır. Üzüntüden kurtulmak isteyen kişi bu dünyada sebat ve sürekliliğin olmadığını unutmamalıdır. Sevdikleriyle sonsuza kadar yaşamak isteyen biri imkansızı istediği için akılsızdır. Çünkü emanetler bir gün sahiplerine geri verilirler. Bu sebeple kişi kendini üzecek şeyleri elinden geldiğince az edinmelidir ki kaybettiğinde üzülmesin. Kaçırılan bir şey için üzülmek de o şeyi geri getirmeyeceği için anlamsızdır. Başa gelen belalar ve musibetler savulabildiğinde hüzne yol açmadan savulmaya çalışılmalı eğer savulamıyorsa sabırla karşılamaktan başka yol kalmaz. İnsanlar afet ve belalardan uzak değil, aksine bu dünya insanlar için başlı başına bir yığın musibet ve acıdan ibarettir. Her şeyin Yüce Allah'ın hikmeti ve ilmi çerçevesinde olduğunun farkında olan kimse, belalardan ve musibetlerden sızlanmayacaktır.[211] İbn Miskeveyh de bu konuda üzüntünün diğer kötülükler gibi gelip geçici bir hastalık olduğunu ifade etmekte ve akıllı birinin gelip geçici bir şeye kendini kaptırarak köle olmayacağını açıklamaktadır.[212] Bu bağlamda üzüntü hastalığından nefsin uzak tutulmasının yolunun gelip geçici şeylere gönül bağlamamaktan geçtiği söylenebilir. Dünyada elbette kötü durumlar olabilir. Lâkin mantıklı düşünen biri bu durumlarda kendini üzüntü hastalığına kaptırmayarak her

---

[210] Gazâli, *a.g.e.*, C. 7, s. 238.

[211] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 248-250.

[212] İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 259.

şeyin bir gün geçeceğine inanmalı ve baki olanın sadece Yüce Allah olduğunu bilmelidir denilebilir.

Korkunun insanda en fazla olan çeşidinden biri de şüphesiz ölüm korkusudur. İsfahânî, ölüm korkusunun mide ve cinsellikle alakalı arzuların tatmin edilememesi kaygısı, geride kalan mirasın ne olacağı düşüncesi, neyle karşılaşacağının bilinememe endişesi ve işlenmiş günahlar sebebiyle çekilen keder şeklinde dört sebepten kaynaklandığını ifade etmektedir. Ona göre ölüm korkusuna yol açan bu sebeplerin ilk üçü bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Çünkü insan öldüğünde acıkmayacağı için yemekten tat alma gibi durumu olmayacaktır. Mirası için endişelenen kişi ise onun değersizliğini fark ederek neyle karşılaşacağını sahih kaynaktan öğrenerek bilgilenecek ve korkusunu tedavi edecektir. Son olarak kişi günahları sebebiyle gam içindeyse çare olarak hemen tövbe etmelidir.[213] İbn Miskeveyh'e göre ise bir kimse ölümden korkmaz ancak gerekli olan şeyleri bilmemesi ona korku verir. Korkunun temeli bilgisizliktir ki bu sebeple filozoflar bu uğurda kendilerini ilim öğrenmeye adamışlar, bedenî zevkleri bırakarak zahmet ve uykusuzluğu yeğlemişlerdir. Cehalet filozoflara göre devamlı bir hastalık ortaya çıkarmakta, ondan kurtuluş ise insanı sonsuz bir rahatlama ve zevke kavuşturmaktadır.[214] Bu bağlamda ölüm hakkında doğru bilgilere ulaşmak ve ölümü akıldan çıkarmadan yaşayıp günahlardan kaçınmak kişiyi ölüm korkusundan uzaklaştıracaktır denilebilir.

İsfahânî, ölüm sevgisi bağlamında insanları üç gruba ayırmaktadır. Birinci grup, ölümün özgürlük dünya hayatının ise zindan olduğunu bilen hikmet sahipleridir. Bu kimseler için dünyadan göç etmek, Rabbine hizmet etmeyi kaçırdığı bir durumdur. İkinci grup, ne kadar hoşlanmasa da başka bir yer görmediği için oradan çıkmak istemeyen, dünyayı iyice benimsemiş ve alışmış kimselerdir. Hâlbuki Yüce Allah'ın vaadiyle sâlihler için hiçbir gözün görmediği ve hiçbir kulağın işitmediği nimetlere erişen kişi dünyadan kurtulduğu için sevinecektir. Üçüncü grup ise, ahiretten büsbütün

---

[213] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 250-251.

[214] İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 248-249.

ümidini kesmiş, tamamen dünya ehli olmuş olan basireti kapanmış, işlediği günahlar sebebiyle fıtratı bozulmuş, dünyayı yeterli bulan kimselerdir. Böyle kişilere dünyadan ayrılmak büyük zarar verir.[215] Bu üç grubun durumuna bakıldığında ölümün sevilmesinin sebebinin Yüce Allah'ı bilmekle alakalı olduğu söylenebilir. Kişi dünyaya gönül bağlamayarak Yüce Allah'a lâyık bir kul olmaya çalışırsa ölüm korkusunun üstesinden gelebilir.

Ölüm, İsfahânî'ye göre insanın kemâle ermesine vesiledir. Kişinin ölümü istememesi, Yüce Allah'tan uzaklaşmayı arzulamasıdır ki bu O'na değer vermemektir. Akıllı birey ölümü aklından çıkarmayarak onu sık sık hatırlamalıdır. Çünkü bu kişiye verilen rızka kanaat etmeyi, sürekli tövbe etmeyi, ibadette gayretli olmayı aşılar.[216] Ölüm korkusunun aslında kişiyi ahlâklı olma noktasında desteklediğini ifade edebiliriz.

Kısacası, korku övülen bir erdem olarak karşımıza Allah'ı bilmek noktasında çıkıyor. Bu konu da Gazâli de Yüce Allah'ı tanımış kimsenin zarurî olarak Yüce Allah'tan korktuğunu ifade etmektedir. Gazâli'ye göre kul, Yüce Allah'tan uzaklaşmaktan ve mahcup olmaktan korkuyor, O'na yakın olmayı temenni ediyorsa bu korku yüce bir korkudur ve âlimlerde yani bilgi sahibi olanlarda karşımıza çıkmaktadır.[217] Yani bu korku türü dışındakiler ve üzüntü verici şeyler aslında nefiste tedavi edilmesi gereken durumlardır. Tedavileri de genel olarak sahih bilgiyle olabilmektedir. Bu doğrultuda mârifetullah yani Yüce Allah'ı bilmek faziletli korkuyu doğurur, diğer korkular ise ruhu dünyaya esir eder diyebiliriz. Nitekim Kur'ân'da da Yüce Allah'tan ancak âlimlerin gereğince korkacağı[218] ve O'ndan korkanların cennette devamlı kalacağı[219] buyurulmaktadır.

---

[215] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 252.

[216] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 254.

[217] Gazâli, *a.g.e.*, C. 7, s. 255-256.

[218] Fâtır, 35/28.

[219] Beyyine, 98/8.

ç. Tövbe

Günah işleyen kimse, azarlanmaktan çekinmesi sebebiyle ya o günaha devam etmekte ya da günahından dolayı özür dilemektedir. Günaha devam eden kimsenin bu tavrı, bağışlanmanın daha evlâ olmasına vesile olduğundan bazı durumlarda o günahtan vazgeçmesi şartıyla hoş görülmüştür. Günahının izini tamamen silmek için hatasını itiraf eden kişi ise özür dileyendir ve üç gruba ayrılmaktadır. İlki 'Ben yapmadım' diyenlerdir ki suçunu inkâr ederek yalan yere suçlandığını kanıtlarsa temize çıkar veya suçu ona verilen değer sebebiyle görmezden gelinir. İkincisi 'Ben yaptım ama,' diyerek yaptığını suç ve günah kategorisinden çıkarmaya çalışır ki bu kimseyi affetmek ona ümit vermesi sebebiyle gereklidir. Üçüncüsü ise 'Ben yaptım, bir daha yapmayacağım' diyen kimsedir ve onun bu tavrı tövbe olarak isimlendirilir.[220] Tövbenin bir başka ifade şekli ise günahtan vazgeçip Yüce Allah'a yönelmektir.[221] Tasavvufta tövbe, günahını unutma anlamına geldiği belirtilmekte bu da günah olan fiilin verdiği hazzın kalpten tamamen çıkarılması, ruhta bundan eser kalınmaması durumudur.[222] Bu ifadeler doğrultusunda tövbede önemli olan noktanın kişinin günah işlediğinin farkında olup ondan uzak durarak o günaha bir daha düşmemesidir yorumu getirilebilir.

İsfahânî, tövbenin kabul olabilmesi için kişinin Yüce Allah'ın emirlerini yerine getirmesi gerektiğini belirtmekle beraber tövbenin farz ve nafile şartlarının olduğunu açıklamaktadır. Günahın bir daha tekrarlanmaması farz olan şartıyken, işlenen günahlar için üzülüp bağışlanma dilemek ve günahların bedeli olarak mubahları terk etmek nafile şartıdır.[223] Binaenaleyh, aynı günaha tekrar düşülmesi tövbenin kabulünü engelleyebilir, geçmiş günahlara hüzünlenip onları telafi etmek amacıyla mubah olan şeyleri yapmamak ise tövbeyi daha faziletli yapabilir. Bu konuda

---

[220] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 255-256.

[221] Bekir, Topaloğlu, "Tövbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 41, İstanbul 2012, s. 279.

[222] Kelâbâzî, *a.g.e.*, s. 143.

[223] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 256.

Gazâli, tövbede geçmişe dair pişmanlığın farz olduğunu, bunun tövbenin özünü teşkil ettiğini ve ancak bununla günahın telafi edilebileceğini ifade etmektedir.[224] Nitekim Yüce Allah, *"Rabbiniz sizin kalplerinizdekileri çok iyi bilir. Eğer siz iyi olursanız, şunu bilin ki Allah, kötülüklerden yüz çevirerek tövbeye yönelenleri son derece bağışlayıcıdır."*[225] meâlindeki âyette kötülüklerden uzak duran, iyiye yönelen kimselerin tövbelerini kabul edeceğini buyurmaktadır.

İsfahânî, günah işleyip nasuh tövbesi ile tövbe eden kimselerin, o günahı işlemeyen kişilerden daha üstün olduğunu üç noktada savunmaktadır:

1. Tövbe eden kişi, günaha getiren yolları bilmesi sebebiyle kötülükten daha iyi korunacaktır. Kötülüğü bilmeyen kişi ise ona daha çabuk düşecektir.
2. Tövbe eden kişi, suçu sebebiyle mahcup ve kalbi kırık bir şekilde Rabbine sığınmış kişidir. Günah işlememiş kimsenin ise masum olması sebebiyle şımararak kendini beğenmesi daha muhtemel olacaktır.
3. Tövbekâr kimse, iyiliği de kötülüğü de görmüş biri olarak günahkârlara karşı daha çekingen ve yol gösterme açısından daha münasip olacaktır. Böyle bir kişi liderliğe de daha uygun olacaktır.[226]

Yukarıdaki durumlar göz önüne alındığında gerçekten suçundan pişmanlık duyarak tövbe eden kimsenin günaha karışmayan kişiden üstün olduğu görülmektedir. Bir de belirtmelidir ki tövbenin kötülükten hemen sonra yapılması kabul olunması açısından önemlidir.[227] Bir kimsenin Yüce Allah'ın emirlerine karşı gelerek günah işlemesi onu geri dönülmez bir yola sokmamaktadır. Bu durum, Yüce Allah'ın

---

[224] Gazâli, *a.g.e.,* C. 6, s. 458.

[225] İsrâ, 17/25.

[226] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 256.

[227] Nisâ, 4/17.

Kur'ân'da pek çok âyette insanları tövbe etmeye sevk etmesinden anlaşılabilir.[228] Kul hataya düşebilir, ama önemli olan hatada ısrar etmemektir ki bu tövbeye engel olmaktadır.[229] İlk insandan bu yana tövbenin olduğu görülmektedir. Öyle ki, Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın *"Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz."*[230] şeklinde Kur'ân'daki ifadeleri bunu göstermektedir. Bu bağlamda hataya düşmek de tövbe etmek de insanın yaratılışında olan durumlardır denilebilir. Fakat hatayı bilmeme, tövbe etmeme kişinin fıtratına ters olarak onu helâke götürebilir.[231] Kısacası kurtuluş, hatalarının farkında olan kimsenin tövbesindedir.

d. Hilm ve Bağışlama

Hilm, kişinin akıllı, sabırlı ve ağır başlı olmasının yanında temkinli davranmasıdır.[232] İsfahânî ise hilmi, insanın öfkenin hiddetini hissettiği an nefsine gem vurması olarak tanımlamakta, bu durumda nefsini tehlikelerden korumaya çalışan kişinin hilm sahibi olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda hilmin akıl neticesinde doğduğunu bu doğrultuda da fiilen ortaya çıkan aklın hilm olarak bilindiğini de belirtmektedir.[233] Binaenaleyh hilmin, aklın yardımıyla nefsi yönetme açısından önemli bir erdem olduğu söylenebilir. Öyleyse, nefsini öfkeye teslim etmek istemeyen kişinin hilmi elde etmeye çalışması gerekmektedir.

İsfahânî, hilmin hem Yüce Allah hem de insan için kullanılabileceğini ifade etmektedir. Yüce Allah için kullanıldığında herhangi bir sebebe bağlı kalmaksızın affetmek anlamına, insan için kullanıldığında ise elin vurmaktan, dilin kötü söz söylemekten, kulağın hoş olmayan şeyler dinlemekten, gözün lüzumsuz şeylere

---

[228] Bakara, 2/222; Nûr, 24/31; Tahrîm, 66/8.

[229] Âl-i İmrân, 3/135.

[230] A'râf, 7/23.

[231] Âl-i İmrân, 3/128.

[232] İbn Manzur, *a.g.e*., md. "hlm"

[233] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 257.

bakmaktan uzak durması yani organlara sahip çıkılması anlamına gelmektedir.[234] Burada İsfahânî'nin hilmi bir davranış biçimi olarak anladığı açıkça görülmektedir. Hz. Peygamberin *"Müslüman dilinden, Müslümanların selâmette kaldığı kimsedir..."*[235] hadisinin, İsfahânî'nin hilm sahibi olan insan tanımıyla uyuştuğu söylenebilir. Bu da Müslüman olan ile hilm sahibi olanın, aynı davranışları ortaya koyacağı sonucuna ulaştırmaktadır. Yani Müslüman olmak hilm sahibi olmaktır denilebilir.

Gazâli'nin hilm konusundaki görüşleri İsfahânî ile benzerlik göstermekle beraber onun daha çok bu sıfatı bir huy olarak ele aldığı görülmektedir. Gazâli hilmi, öfkeyi yutmaktan daha üstün bir fazilet olarak görmektedir. Kişi bu öfkelenmeme halini adet haline getirirse öfkesi bir daha kabarmaz ve bu da o kişinin hilm sahibi olduğunu gösterir. Böyle kişi, öfke kuvvetini kırarak bedenini ve kelâmını akla teslim etmiştir.[236]

Hilm erdemine sahip olmanın yolu ise kişinin kendini öfkeyi yutma noktasında zorlamasından ve hilme katlanmasından geçmektedir.[237] Bu bağlamda kişinin bu erdeme sahip olarak onunla ahlâklanması bir yerde sürekli olarak kişinin kendini zorlamasına bağlıdır denilebilir. Çünkü insan bir şeyi sürekli yaptığında, artık ona zor gelmeyecek şekilde o şeyi alışkanlık haline getirebilir. Bu sebeple ilk başta katlanma olarak görülen bir durum, zamanla sahip olduğumuz bir erdem halini alabilir.

İsfahânî, hilmin kaynağı olan, onun ortaya çıkmasını sağlayan af ve hoş görmekten de bahsetmektedir. Af, bir suç veya kabahat sebebiyle cezalandırmamak iken hoş görme ise ayıplayıp başa kakmamaktır.[238] Ayrıca af, hilm ve öfkeyi yutmanın

---

[234] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 257.

[235] Buhari, İman, 3; Müslim, İman, 64.

[236] Gazâli, *a.g.e.*, C. 6, s. 5.

[237] Gazâli, *a.g.e.*, C. 6, s. 5-6.

[238] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 257.

bir sonucu olarak da görülmektedir.[239] Hoş görme ve affetme yapıldığında övülen, Kur'ân'da da birçok yerde emredilen bir davranıştır: *"...İçlerinden pek azı hariç, onlardan daima hainlik görürsün. Yine de sen onları affet ve aldırış etme..."*[240], *"Kim sabreder ve affederse şüphesiz bu hareketi, yapılmaya değer işlerdendir."*[241]

Affın genel manası, kişinin bir kısas veya tazminat sebebiyle kazanmış olduğu haktan vazgeçmesi ve kabahatli olan kişiyi affetmesidir.[242] Öyle ki affetmek, ancak affeden kişinin kendisine yönelik olan suç karşısında güzel görülmüştür.[243] Yani ortada bir suç varsa affetmek, suçun işlendiği kişiye düşer denilebilir. Ama halka veya şeriate yönelik olan suçlarda şüphe varsa affetme yetkisi devlet başkanına geçer. Böyle bir suçta hiçbir şüphe yoksa affedilmesi imkân dahilinde değildir.[244]

İsfahânî, cezanın verilmesi noktasında kişinin öfkesinin dinmesini beklemesini ve acımasızca davranmamasını tavsiye etmektedir. Nitekim suçluların belli bir süre hapsedilip suçunun ölçülüp tartılması adet olmuş, gerekenden fazla ceza verme engellenmiştir. Aynı durum devlet başkanları içinde geçerlidir. Cezayı öfkesi geçene kadar ertelemeli, ödülü ise en kısa sürede vermelidir.[245]

Ceza verilmesi her ne kadar suçlunun hak ettiği bir şeyse de bu haktan feragat etmek yani o kişiyi affetmek dinimizce övülmüş bir davranış şeklidir. Öyle ki Yüce Allah, *"Bir kötülüğün cezası, ona denk bir kötülüktür. Kim bağışlarsa ve barışı sağlarsa, onun mükafatı Allah'a aittir. Doğrusu O, zalimleri sevmez."*[246] meâlindeki âyette suçun bağışlanmasını istenmekte, kişinin bu davranışından dolayı da

---

[239] Gazâli, *a.g.e.*, C. 6, s. 20.

[240] Mâide, 5/13.

[241] Şûrâ, 42/43.

[242] Gazâli, *a.g.e.*, C. 6, s. 20.

[243] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 257.

[244] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 257.

[245] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 258.

[246] Şûrâ, 42/40.

ödüllendirileceğini buyurmaktadır. İsfahânî de bu doğrultuda affetmenin vereceği tadın, cezalandırılarak alınacak olan tattan çok daha güzel olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, affetme övgüyle anılırken, cezalandırma güç ve iktidar sahibi olanların en düşük halinin göstergesi olarak sonrasında insana pişmanlık getiren, sızlanma ve yakınma durumudur.[247] Öyleyse herhangi bir kimseye karşı bir suç işlendiğinde o kişi, cezanın uygulanmasını da o kişinin bağışlanmasını da isteyebilir. Üstün olanı ise kişinin karşılığını Yüce Allah'tan bekleyerek daha sonrasında da pişmanlık yaşamamak için mümkünse affetme yolunu seçmesidir.

İsfahânî ile benzer görüşe sahip olan Mâverdî ise affetmeyi hem iyilik olduğu için sevap hem de kötülükten alıkoyduğu için insanın bu dünyada ve ahirette mutluluğunu sağlayan bir huy olarak görmektedir.[248] Yani affetmek, insanda iki âlemde mutluluğu elde etmek için bulunması gereken ahlâkî bir erdemdir denilebilir. Nitekim Yüce Allah kişinin bağışlanmasının ancak başkalarını bağışlamaktan geçtiğini buyurmaktadır: *"... bir kötülüğü (açıklamayıp) affederseniz, şüphesiz Allah da ziyadesiyle affedici ve kâdirdir."*[249] Elmalılı bu ayetin açıklamasında şu ifadeleri kullanır: *"İlahi ahlak ile ahlaklanınız da gücünüz yeterken affediniz ki, Allah katında affa mazhar olasınız ve mükafatınızı alasınız."*[250] Kısacası, siz affederseniz Yüce Allah da sizi affeder ve mükâfatlandırır.

e. Kıskançlık ve Haset

Kıskançlık, kişide değer verdiği kimseleri koruma iç güdüsüyle ortaya çıkan öfkedir.[251] Başka bir tanıma göre Arapça gayret kelimesine karşılık gelmekle beraber kişinin kendi öz saygısına, şeref ve namusuna zarar getirecek şeylerden sakınmasını

---

[247] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 258.

[248] Mâverdî, *a.g.e.*, s. 499.

[249] Nisâ, 4/149.

[250] Elmalılı M. Hamdi, Yazır, *a.g.e.*, C. 3, s. 112.

[251] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 260.

sağlayan duygu olarak ifade edilmektedir.[252] İsfahânî, kıskançlığın bütün insanlara Yüce Allah tarafından bahşedilmiş olan soyun ve nesebin muhafazasını sağlayan bir güç olduğunu belirtmektedir. Ona göre erkeklerdeki bu güç kadınları iffetli yapar.[253]

İsfahânî'nin kıskançlık noktasında olumlu bir düşünceye sahip olduğu ve bu gücü iffet noktasında gerekli bulduğu görülmektedir. O kıskançlığı, insanın hayatının içinde var olarak kendisinin, evinin ve ailesinin, şehrinin ve çevresinin idaresinde kullanılan bir kuvvet olarak açıklar. Kıskançlık, ihtiyacı olan herkesi korumaktır.[254]

Kıskançlık ile haset genellikle insanlar arasında birbiri ile karıştırılabilmektedir. Hâlbuki haset, kıskançlıktan farklı olarak bir kimsede bulunan iyiliğin geri alınmasını istemektir.[255] Haset, sadece Allah'ın (c.c.) Müslüman kardeşine ikram ettiği nimete karşı yapılır ki bu davranış, bazı kulların diğer bazı kullara üstün kılındığı kaza ve kadere küsmektir.[256] Öyle ki Yüce Allah: *"Yoksa onlar, Allah'ın lütfundan verdiği şeyler için insanlara haset mi ediyorlar?..."*[257] meâlindeki âyette vermiş olduğu nimetler sebebiyle haset edenleri adeta kınamaktadır. Yani kim de bir nimet varsa o, Yüce Allah sayesindedir ve haset etmek bir yerde O'na karşı gelmektir denilebilir.

İsfahânî, tam hasetçinin tanımı şöyle yapmaktadır: *"iyilik ve nimetin zail olmasını hem temenni eden hem de bu uğurda çaba sarf eden ve ona kendisi sahip olmak isteyen kimsedir."*[258] O derece ki Yüce Allah bir kuluna merhametsiz birini

---

[252] İbn Manzur, *a.g.e*., md. "ġyr"

[253] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 260.

[254] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 260.

[255] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 261.

[256] Gazâli, *a.g.e.*, C. 6, s. 37.

[257] Nisâ, 4/54.

[258] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 262.

musallat etmek istediğinde de haset eden kişiyi musallat edermiş.[259] Bu ifadeler, hasetçideki kötülüğü açıkça göstermektedir. Bu sebeple hasetçinin şerrinden korunmak için Yüce Allah'a sığınmak bize tavsiye edilen bir husustur.[260] Şüphesiz, bir kimsenin kötülüğünü isteyerek çabalama, üstüne bu kötülükten kendine iyilik yapma düşüncesine sahip olma alçak bir durumdur. Nitekim, Kur'an'da kötülüğü yönlendiren ve iyiliği istemeyen kişilerin münafık olduğu geçmektedir.[261] Gazâli de bu konuda *"Acaba bir Müslümanın rahat etmesinden sıkılıp hoşlanmamaktan daha büyük bir günah olur mu?"*[262] sorusunu sorarak bu durumun yanlışlığına dikkat çekmiştir.

İsfahânî, hasetçiliğin cimriliğin zirve noktası olduğunu ifade eder. Çünkü cimri diye nitelenen kişi, sahip olduğu malda cimrilik yaparken hasetçi kişi, sahip olmadığı şeylerde cimrilik yapar. Yani Yüce Allah'ın başkasına vermiş olduğu nimet, ona fazla gelir.[263] Hâlbuki haset, haset edilen kişiye zarar vermez ama haset edenin içini kemirerek gama, tasa ve eleme sebep olup onu bitirir.[264]

Bu konuda Mâverdî de açıklamalarda bulunmakta ve hasedin üç sebebinden bahsetmektedir. Bunlardan ilki hasetlik edilen kişiye beslenen düşmanlık ve kindir. Haset ettiği kişi hakkında güzel şeyler duydukça kalbinde hasetlik kaynar. İkincisi haset edenin haset edilendeki nimetlerden yoksun olmasıdır. Bu kişi, o nimete ulaşmaya çabalasa da buna gücü yetmez ve o nimete sahip olan kişiye haset eder. Üçüncüsü ise haset edende doğuştan büyüklük ve faziletleri çekememezlik duygusunun bulunmasıdır ki kimde olursa olsun fazileti çekemez ve çekip almak ister. Hatta bu kişi, haset ettiği kişide bulunan fazilet sebebiyle Yüce Allah'a karşı öfke

---

[259] Ebul-Kasım Abdul-Kerim, el-Kuşeyri, *Risale-i Kuşeyri,* çev. Ali Arslan, Arslan Yayınları, İstanbul 1980, s. 207.

[260] Felak, 113/1-5.

[261] Tevbe, 9/67

[262] Gazâli, *a.g.e.*, C. 6, s. 37.

[263] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 262.

[264] Mâverdî, *a.g.e.*, s. 517.

duyar. Bu hasedin en çirkin olanıdır.[265] Tüm haset çeşitlerinde başkasında olan nimete göz dikme söz konusu olmakla beraber kişinin kötü düşünceler beslemesine sebebiyet veren kötü bir huy olduğu da açıktır.

Yakınlarına ulaşan iyilikler ve hayırlar sebebiyle üzülen kimse ahmaktır. Çünkü başka halkların elinde olan iyilikler düşünüldüğünde bunlara üzülmek mantıklı olabilir ama yakınına ulaşan hayır başka halklara ulaşan hayırlardan kendisi için daha yararlıdır.[266] Yani Müslümanlara bir hayır ulaşması aslında diğer Müslüman olan kişiyi, ondan fayda görebilme ihtimali doğuracağından sevindirmelidir. Diğer milletlerde bulunan güzellikleri görmeyip yanında olan kimsenin kötülüğünü istemek bir bakımdan kişinin kendi kötülüğünü istemesidir.

Kişinin nefsini haset hastalığından kurtarabilmesinin yolları vardır. İnsanın nefsini bu kötü huy sebebiyle baskı altına alarak dine ve Yüce Allah'ın edebine uyması ilk yoldur. Bu evvelinde zor gelse de ahirinde kolaylaşacaktır. Başka bir yol ise hasedin kötü sonuçlarını, toplumdaki çirkinliğini, sağlığa zararlı olduğunu ve zararından kurtulmanın onu terk etmeye bağlı olduğunu düşünmektir. Ancak bu huyun terkedilmesi sonucu kişi mutluluğa ve huzura kavuşur. Ayrıca insanın başkalarını çekememesi, diğer insanların nefretine sebep olarak canına veya namusuna zarar vereceğinden hasetten uzaklaşmasını sağlayacaktır. Son olarak insan Yüce Allah'ın kaderine boyun eğmeli başkalarına verilen nimetlere göz koymamalıdır.[267] Bu çözüm yollarında öne çıkan nokta, kişinin kendisinde bulunan bu kötü huy üzerine düşünmesi ve insanın kendinde var olanla yetinmesidir denilebilir. Aksi taktirde insan kendi hayatını ziyana sürükleyebilir hatta Yüce Allah'a isyan eden durumuna düşebilir.

Kısacası, İsfahânî'nin görüşleri doğrultusunda kıskanmanın, bir erdem olarak görüldüğü, hasetin ise nefsî bir hastalık şeklinde olduğu yorumu getirilebilir.

---

[265] Mâverdî, *a.g.e.*, s. 519-520.

[266] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 262.

[267] Mâverdî, *a.g.e.*, s. 522

Kıskanma, sevilen bir şeyin koruması ihtiyacı sonucunda ortaya çıkmaktadır. Haset ise başkalarında bulunan nimete göz dikme ve o nimetin kişiden zail olmasını istemedir. Bu kötü hastalıktan kurtulmak, ahlâkî açıdan olgunlaşmak için gereklidir denilebilir.

4. Adâlet ve Zulüm ile İlgili Öne Çıkan Hususlar

Adâlet kelimesi başka bir türü olmayan ve bölünemeyen eşitlik anlamından türetilmiş olup sadece birliği ifade etmektedir.[268] İsfahânî de adâletin, eşitlik anlamına geldiğini ifade etmiş ama farklı birtakım durumların da adâlet olarak isimlendirilebileceğini belirtmiştir. O, insanın potansiyel olarak eşitlik arayan haline ve fiil bakımından eşit yapılan paylaşıma adâlet denildiğini söylemiştir. Ayrıca Yüce Allah'ın mükemmel mizanı da adâlet olarak tanımlanmaktadır.[269] Adâlet ahlâk alanında ise, kişinin nefsinde bulunan gazap ve şehvet güçlerini, aklın emri altında tutan ve onun emirlerini uygulayan bir güç olarak görülmektedir.[270] Nitekim, Yüce Allah kişinin nefsinin arzularına uymasını adâletten ayrılma olarak ifade etmektedir.[271] Kısacası bu ifadelerin hepsi adâlet tanımının içinde yer almaktadır.

Adâlet bazen erdemlerin tümünü kapsayan ve onlardan ayrı düşünülemeyen bir erdem olarak, bazen ise erdemlerin en kâmili ve en üstünü olarak görülmüştür. Bir kimse adâleti tam olarak kavramış şekilde fiiline yansıtırsa fazilet açısından kemâle ermiş olur.[272] Gazâli de ahlâkın güzelleşmesinde, kişinin şehvet ve gazabını aklın ışığında zapt etmesi olarak belirtilen adâlet erdeminin kemâlinin etkili olduğunu ifade etmektedir.[273] Bu sebeple bir kimsenin ahlâkî açıdan kemâle ermesi, adâleti elde

---

[268] İbn Miskeveyh, *a.g.e*., s. 136.

[269] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 263.

[270] Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, İbnü'l Cevzî, *Minhâcü'l Kâsıdîn ve Müfîdü's-Sâdıkîn*, çev. Fatih Mehmet Albayrak, Tahlil Yayınları, C. 1, İstanbul 2014, s. 574; Gazâli, *a.g.e.*, C. 5, s. 121-122.

[271] Nisâ, 4/135.

[272] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 263-264.

[273] Gazâli, *a.g.e.*, C. 5, s. 121.

etmesiyle gerçekleşecektir. İbn Miskeveyh, bu erdeme erişen kişinin nefsinin tüm bölümlerinin aydınlanıp yükselerek kendine has işini en mükemmel şekilde yapacağından bahsetmekte ve bunu son nokta olarak mutlu insanın Allah'a (c.c.) yaklaşması şeklinde görmektedir.[274] Öyle ki, Yüce Allah bizlere âdil olmamızı pek çok âyette emretmektedir.[275] O'nun buyurduklarını yapmak da şüphesiz insanın Rabbine yakınlaşmasına vesile olacaktır.

İsfahânî, adâlet erdemini iki ucun orta noktası olarak görmektedir. Uç kısımlar eksiklik veya fazlalık olsun fark etmeksizin adâletsizliği temsil etmektedir. Âdil olan kişinin bu orta noktada olması sebebiyle Yüce Allah'tan bir çekincesi olmaz. Çünkü adâlet ve eşitliğe aykırı olan şeyler ona rahatsızlık verir ki eğriliği, aksaklığı, sakatlığı uğursuzluk sayarak sevmez.[276] Bu bağlamda âdil olan kimse adâlete ters olan durumlardan uzak durup doğrudan şaşmayarak Yüce Allah'a lâyık bir kul olabilir denilebilir. Benzer bir görüşe sahip olan İbn Miskeveyh de adâleti bir fazilet olarak kişinin kendine ve başkalarına insaflı davranması şeklinde görmekte, yerinin haksızlık etme ve haksızlığa uğrama arasında bulunduğunu ifade etmektedir.[277]

Adâlet makamına ulaşmak zorlu olduğu için o yolda gösterilen her türlü çaba kişinin ecir kazanmasını sağlamaktadır. Övülen adâlet, riya ve çıkardan uzak veya ceza korkusu olmadan istenerek yaşanılandır.[278] Bu bağlamda kişinin âdil görülmesinin her zaman âdil olduğu anlamına gelmediği söylenebilir. Eğer ki bir kimse Yüce Allah rızasından başka bir amaç güderek, gösteriş için âdil davranırsa ancak bu dünyada insanların onayını alabilir. Yüce Allah katında bunun bir değeri olmaz. Çünkü Yüce Allah gösteriş yapanları her zaman yermiştir.[279]

---

[274] İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 149.

[275] Nisâ, 4/58; Mâide, 5/8; A'râf, 7/29; Rahmân, 55/9.

[276] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 264.

[277] İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 45-46.

[278] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 265-266.

[279] Bakara, 2/264; Enfâl, 8/48; Mâûn, 107/4-6.

İsfahânî, adâleti mutlak adâlet ve mukayyed adâlet olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Mutlak adâlet, aklın her durumda güzel gördüğü, iyilik edene iyilik etmek gibi her zaman var olan adâlettir. Mukayyed adâlet ise kısas, mürtedin malına el koyma gibi bazı zamanlarda ortadan kalkabilen, şeriatların getirdikleri esaslara bağlı olan adâlettir. Her ne kadar bazı kimseler ilk adâlet türünü baza alarak şeriat olmadan adâletin bilinebileceğini ifade etse de aslında adâlet ancak şeriatla bilinebilir. Çünkü adâletin ayrıntıları ancak adâletin karargâhı olan şeriatla idrak edilir. [280] Bu bağlamda mutlak adâletin akılla, mukayyed adâletin ise dinin kanunları ile bilinebileceği söylenebilir. Fakat adâletin tüm kısımlarına tam hâkimiyet ise ancak Yüce Allah'ın bildirmesiyle olabilir.

İsfahânî, adâletin beş yerde kullanılması gerektiğinden bahsetmektedir:

1. Kişinin, Yüce Allah'ın birliğini ve buyruklarını bilmesiyle olan Yüce Allah ile arasındaki adâlet.
2. Kişinin arzu ve hevâsını aklın kontrolünde tutması gibi nefiste bulunan farklı güçler arasındaki adâlet.
3. Kişinin, nasihatlerini ve öğütlerini dikkate alması, dua etmesi şeklinde olan geçmişleri ile arasındaki adâlet.
4. Alışveriş, kira, takas gibi ticari ilişkilerde insaflı davranmak olan kişiler arasındaki adâlet.
5. Yönetenler ve onların vekillerinin insanlar arasında âdil paylaşım yapması ile olan adâlet.[281]

[280] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 265.

[281] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 266.

Yukarıda bahsi geçen adâletin olması gereken yerler, üç âdil hâkim ile sağlanır. Bu üç âdil hâkim; Kur'ân-ı Kerîm, Kur'ân ile emreden yönetici ve altın para türünden şeylerdir.[282] Yani bu üç şeyin adâleti tesis ettiği söylenebilir.

İsfahânî, adâletin zıddı olarak az veya çok olsun her türlü haksızlık için zulmün kullanıldığını belirtmiştir. Ona göre zulüm, bir şeyin ona ait olmayan bir yere koyulmasıdır.[283] Sözlükte de benzer ifade ile açıklanmıştır.[284] Gazâli ise, adâletin az veya çok olması gibi bir durumu söz konusu olamayacağından ancak zıddının olabileceğini ifade eder ve bunun zulüm olduğunu belirtir.[285] Bu bağlamda adâletin olmadığı her durum zulümdür denilebilir.

Kişinin ayakta kalabilmesi ve kurtuluşu ile dünyanın nizamı, adâletin hâkim olmasına bağlıdır. Zulüm ise bulunduğu yerin huzurunu huzursuzluğa, düzenini düzensizliğe sürükler.[286] Zulümden uzak durmak ancak şeriata uymaya bağlıdır ki uymayan kişi zalim olarak isimlendirilir.[287] Zalim, ilk önce kendine daha sonra da başkalarına zulmeder.[288] Öyle ki, nefsini her zaman doğruluğa ve güzelliğe yönlendirerek kötülükten sakındırma kişinin kendine olan adâletidir. Bunun olmaması durumu kişinin kendine zulmüdür.[289] Bu konuda Seyyid Kutub, kişinin kendisinde bulunan hırs ve arzularını dizginlenmesinin, fıtrat ve kabiliyetlerini geliştirmesinin sosyal adâlet için gerekli olduğunu belirtir. O, bunun tersi bir durum söz konusu ise, bu insanın kendine yapmış olduğu zulmün dışına çıkarak onun kabiliyetlerinden faydalanamama noktasında tüm topluma yapılmış bir zulüm olduğunu söyler.[290] Yani

---

[282] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 266.

[283] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 268.

[284] İbn Manzur, *a.g.e.*, md. "ẓlm"

[285] Gazâli, *a.g.e.*, C. 5, s. 122.

[286] Mâverdî, *a.g.e.*, s. 266.

[287] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 265.

[288] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 269.

[289] Mâverdî, *a.g.e.*, s. 266.

[290] Seyyid Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, 2. Basım, Arslan Yayınları, İstanbul 1982, s. 45

adâletin gerçekleşmesi, insanın nefsini kötülükten uzak tutarak faydalı şeylerle uğraşmasına bağlıdır denilebilir. Ancak herkes önce kendine âdil olduğu zaman bu durum topluma da sirayet ederek adâleti o toplumda hâkim kılabilir.

İsfahânî, zalimleri üçe ayırmıştır: Yüce Allah'ın şeriatını kabul etmeyen en büyük zalim, devletin kararlarına saygı duymayan orta zalim, kendi kazanıp çalışmayan ve insanların mallarını karşılığında bir şey vermeden alan en küçük zalimdir.[291] Öyleyse, birinin zalim olduğundan bahsediliyorsa o kişinin haksızlık peşinde olduğu söylenebilir. Kur'ân'a bakıldığında da genellikle zulüm ve zalim ifadelerinin Yüce Allah'ı tanımama, ona şirk koşma ve emirlerine uymama noktasında bir haksızlık olarak zikredildiği görülmektedir.[292] O zaman bir kimse en büyük zalimse her türlü haksızlığı yapabilir. Çünkü Yüce Allah cömertlik, ihsan, adâlet gibi iyi şeyleri emrederken kötü şeyleri yasaklar.[293] Rabbini tanımayan, emirlerine uymayan kimse ise kötülüğe meylederek zalim kategorisinde yer alabilir. Bu zulmedenlerin sonu da ebediyen kalacakları cehennemdir.[294]

İsfahânî, âdil davranmaktan uzaklaşan kişinin insanlıktan çıktığını ifade eder. Öyle ki, bir şehrin insanları âdil bir şekilde davranmazlarsa birbirlerine düşerek hak hukuk tanımaz, güçlü olanlar güçsüzleri ezer ve kendilerini uyaran kimseleri dinlemezler. Sonunda da Yüce Allah'ın yasası gereği helâk edilir ve kökleri kurutulur.[295] Bu durumun örneği Kur'ân'da pek çok yerde görülmektedir.[296] Bir toplulukta zulüm hâkim olursa ve bu topluluk bunda ısrar ederse kendi sonunu getirir denilebilir.

---

[291] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 269.

[292] Mâide, 5/45; En'âm, 6/21; Â'râf, 7/148; Ârâf 7/177, Ahkaf, 46/10.

[293] Nahl, 16/90.

[294] Nisâ, 4/168-169.

[295] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 269.

[296] En'âm, 6/47; Enfâl, 8/54; Yunus, 10/13.

Kısacası, yukarıdaki ifadelerden yola çıkarak insanın ahlâkını güzelleştirmesi ve kâmil insan olma yolunda ilerlemesi adâlet erdemine bağlıdır denilebilir. Öyle ki adâlet, insanın olması gerektiği orta yoldur ve ona ulaşmak için kişi nefsini eğitebilmelidir. Adâlet erdemine sahip olma nefsin tüm güçlerinin doğru yönlendirilmesi sonucu ortaya çıkabilir. Bu yönlendirme sayesinde kişi kendine âdil olduğunda diğer insanlara da âdil olabilir. Az veya çok sapma olsun adâletin olmadığı durumların hepsi ise zulüm olarak ifade edilir. Zulüm, ilk önce kişiyi daha sonra toplumu çökertebilir ve kişinin ahiretinin mahvolmasına sebep olabilir.

5. Sevgi (Muhabbet) ve Dostluk ile İlgili Öne Çıkan Hususlar

İsfahânî, sevgiyi (muhabbet) kişinin hayırlı olduğunu düşündüğü ve inandığı bir şeye yönelmesi şeklinde tanımlamaktadır.[297] Muhabbet ifadesinin sevginin katıksızı anlamına gelen hubb, suyun derinliği anlamında olan habab ve çöl tohumu denilen hibbe gibi kelimelerden türemiş olabileceği sözlüklerde uzunca açıklanmıştır. Yine kalbin şaşkın bir halde sürekli olan meyli, sevilen kişinin her şeyden üstün tutulması, sevilen kişiye benzemek gibi pek çok tanımı yapılmıştır.[298] Gazâli de benzer bir ifade kullanarak sevgiyi insanın tabiatının lezzetli olan şeye meyletmesi olarak açıklamaktadır. Hatta bu meyletmenin ileri ki safhasına da aşk dendiğini belirtmektedir.[299] Her ne kadar sevginin aşırı biçimi olan aşk, haz nedeniyle ortaya çıktığında yerilse de nedeni erdem olduğunda övülmektedir.[300]

İsfahânî, sevginin iki türünden bahsetmiştir. Bunlardan ilki olan tabiî sevgidir ki insanda da hayvanda da görülür. İkincisi sadece insanlarda görülen ihtiyarî sevgidir. İhtiyarî sevgi; genellikle yeni yetişkin olanlarda şehvetin etkisiyle ortaya çıkan sevgi, tüccarlar ve sanatçılar arasında çıkara dayanan sevgi hem çıkar hem de şehvet

---

[297] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 272.

[298] Kuşeyri, *a.g.e.*, s. 367.

[299] Gazâli, *Kimya-yı…,* s.683.

[300] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 272.

sentezinden oluşan sevgi ve öğrencinin hocasına duyduğu erdem içinde yer alan sevgi olmak üzere dört gruba ayrılmıştır. Bu sevgi türlerinden ölünceye kadar sürecek olanın öğrencinin hocasına olan sevgisidir.[301] Bu bağlamda bu sevgi türlerinden en değerli olanın da hayatın sonuna kadar devam edecek olan olduğu söylenebilir. Çünkü diğer sevgi türlerinin hepsi kişinin gelip geçici nefsî heveslerine dayanmakta, ilim öğretmesi sebebiyle öğretmene olan sevgi ise kalıcı olup kişinin erdemli olmasında rol oynamaktadır denilebilir. İbn Miskeveyh bu konuda ilim öğreten filozoflara olan sevginin anne-baba sevgisinden daha üstün ve daha yüce olduğunu belirtmektedir. Filozoflar bu değeri, nefisleri eğiterek ve hakiki varlığın sebeplerini bilerek kişilerin tam mutluluğa erişmesini sağladıkları için hak etmektedir.[302]

İsfahânî, toplum düzeninin sağlanmasında adâlet ile sevginin etkili olduğunu savunmaktadır. Hatta birbirini seven bir toplumun adâlete ihtiyacı olmadığını, sevginin yoksunluğunda adâletin ortaya çıktığını ifade etmektedir. Toplum birbirini sevdiğinde yardımlaşacak ardından çalışıp imar edecek ve bu sayede ömürlü olacaktır.[303] Bu sebeple, sadece ilişkilerinin esası sevgiye dayanan bir toplum kalkınabilir. Sevgi, bir yerde toplumu birbirine bağlayan en önemli dayanaktır denilebilir.

Sevgi almaktan çok vermeyi içerir ki, kişi birisini sevdiğinde kendini, tüm insanları, dünyayı, hayatı ve Tanrı'yı sevebilmektedir.[304] Bu bağlamda dinin temelinin de sevgi olduğu görülmektedir. İsfahânî de sevginin inancı kolaylaştırdığını ve korkudan çok daha üstün bir duygu olduğunu belirtir. Çünkü korkudan kaynaklı itaat insanı soğuturken, sevgiden kaynaklı itaat onu ısındırır ve yaklaştırır.[305] Öyleyse, sevgi bağı korku bağından çok daha sağlamdır denilebilir. Nitekim Yüce Allah kendisine iman edenler için kalplerde sevgiyi yaratacağını şöyle buyurmaktadır: *"İman edip de*

---

[301] İsfahânî, *a.g.e.…*, s. 272.

[302] İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 177.

[303] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 273.

[304] Ali, Köse-Ali, Ayten, *Din Psikolojisi*, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 43.

[305] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 273.

iyi davranışlarda bulunanlara gelince, onlar için çok merhametli olan Allah, (gönüllerde) bir sevgi yaratacaktır."[306] Bu âyet bize inancın sevgiyi yaygınlaştıran, insanlar arasında iyi ilişki kuran bir duygu olduğunu göstermektedir. Fahreddin er-Razi, âyette geçen Yüce Allah tarafından yerleştirilen sevginin bir ikram olduğundan bahsetmektedir. Kişi, sevgi kazanmaya vesile olan şeyler için çaba göstermese bile bunu elde edecektir.[307]

İsfahânî, toplumdaki sevgi bağlarının güçlenmesine yönelik olarak dinimizin uygulamalarından bahsetmiş, sevginin kökleşmesi için bunları gerekli görmüştür. Müslümanlar her gün beş defa vakit namazlarında, haftada bir gün cuma namazlarında, senede iki gün bayram namazlarında, hac ve umre sebebiyle ömürlerinde bir kez olsun Mekke'de toplanırlar ve birbirleriyle bu sayede kaynaşırlar.[308] Yüce Allah'ın bizleri sorumlu tuttuğu bu ibadetlerle aramızda kaynaşmayı ve sevginin oluşmasını amaçladığı açıktır. Çünkü bütün varlıkların düzeni ve iyi durumda olmaları sevgiye bağlıdır. Birbirini seven kişiler birbirlerine âdil olurlar, kendi için istediğini başkası içinde isterler.[309]

İsfahânî, sevgi ile bağlantılı olarak dostluk erdemine de yer vermiştir. Dostu, kişiye kötü günde destek olmak ve teselli etmek amacıyla bir ihtiyaç olarak görmüş ve dost bulmanın zor olduğundan bahsetmiştir. Güvenilir bir dost bulan, yeni gözler, kulaklar ve kalpler elde etmiştir.[310] Yani bir dostun olduğunda her ne kadar onun yanında olmasan da aslında oradasındır. Öyle ki dost, bir başkasının sen olmasıdır.[311] Bunu sağlayan şey, iki kişinin arasında olan sevgi bağıdır denilebilir. Hatta İbnü'l Cevzî, sevginin kalbin çekirdeğine hâkim olan şey, dostluğun ise kalbin tüm

---

[306] Meryem, 19/96.

[307] Fahruddîn, er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb,* çev. Prof.Dr. Suat Yıldırım vd., Huzur Yayınevi, C. 15, İstanbul, s. 412.

[308] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 273.

[309] İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 158.

[310] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 273-274.

[311] İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 186.

gözeneklerine yayılan şey olduğunu belirterek dostluğun, kalpte sevgiden daha büyük bir yer kapladığını ifade etmiştir.[312]

Kişi, iyi kimseler dost edinmeye çalışmalı, kötü kimselerden uzak durmalıdır. Çünkü iyi dost kişiyi iyiliğe, kötü dost kişiyi kötülüğe yönlendirir.[313] Hz. Peygamber bu konuda şöyle buyurmaktadır: *"İyi bir kimseyle oturup kalkan kişinin ve kötü kimse ile arkadaş olanın misali tıpkı misk taşıyanla demirci körüğünü yelleyip çeken kimse gibidir. Misk taşıyan ya sana da verir ya sen ondan satın alırsın yahut da ondan güzel bir koku duyarsın. Fakat körükçüye gelince o ya senin elbiseni yakar yahut da ondan kötü bir koku duyarsın."*[314] Bu hadis-i şeriften de anlaşılacağı üzere beraber vakit geçirilen dosttan etkilenmemek mümkün değildir. İyi dost insana iyi şeyler katarken, kötü dost insanı kötü şeylere sevk eder denilebilir. İsfahânî bu konuda insan ilişkilerinde dikkat edilecek noktalarda tavsiyeler vermektedir. Ona göre kişi, diğer insanlara karşı tatlı dilli, hilm sahibi ve cömert olmalı, kendini fikir açısından güçlendirmelidir. Şehvet düşkünlerine karşı anlayışlı davranarak sabretmeli, ileride dost olabilmeleri ümidiyle veya şerrinden sakınması sebebiyle hep yumuşak davranıp keskin dilli olmadan yani zarafetle davranmalıdır.[315] İşte bu davranışlara yönelen kişi, insanlarla olan ilişkilerinde sıkıntı yaşamayarak dost edinebilir. Yüce Allah da Kur'ân'da bir kimsenin kötülüğünün iyilikle savılması gerektiğini, bu şekilde onun sımsıcak bir dost olabileceğini buyurmaktadır.[316] Şüphesiz, kişi dostluk erdemine güzel ahlâk sayesinde sahip olabilir. Çünkü dostluk erdemini elde etmenin yolu sevgi, hilm, cömertlik gibi güzel ahlâkı oluşturan erdemlere sahip olmaktan geçmektedir denilebilir.

İsfahânî, dostluğun zıddı bir durum olarak düşmanlıktan da bahsetmektedir. Düşman, bir kişiye zarar vermek ve onun çıkarlarına ters şeyler yapmak isteyen

---

[312] İbnü'l Cevzî, *a.g.e.*, C.1, s.426

[313] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 274.

[314] Müslim, Birr, 146.

[315] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 276.

[316] Fussilet, 41/34.

kimsedir. İnsanın en büyük düşmanı şeytan olmakla beraber insanın nefsi ve haddinden fazla olan öfkesi de düşmanıdır.[317] Yüce Allah bu düşmanları bizlere tanıtarak uyarılarda bulunmaktadır.[318] Bunların haricinde gözle görülebilen açık düşmanlar vardır ki ilki insandır. İnsanlardan bazıları ihtiyaç duymadığı herkese düşmanlık etmeye hazır kindar yapılıdır. Ya da makam, liderlik, erdemli olma, komşuluk, yakınlık ve çekememezlik gibi sebeplerle düşmanlığı kişiye özel olan kimseler vardır. Düşmanlığın çoğu bu sebeplerden kaynaklanmaktadır. Ama birde kişiye kin beslemediği halde onu kötü duruma düşüren genellikle eşleri ve çocukları kapsayan düşmanlar vardır. Bu düşmanlar kişinin uhrevî hayatını kaybetmesine sebep olabilecek niteliktedir.[319] Düşmanların bilinmesi, onlara karşı savunmaya geçmeyi daha kolay kılacaktır. Dostane ilişkiler kurmak, mutlu insan tanımının içinde yer alan her insanın ulaşmak isteyeceği bir şey olmalıdır. İbn Miskeveyh, mutlu kimseyi dost kazanan ve dostlarına iyiliklerde bulunan kimse olarak ifade eder.[320] Bu sebeple düşman olan insanlar yerine dost olan insanlarla çevrili bir çevre oluşturmaya çalışılmalıdır denilebilir. Ancak o zaman insan mutlu olabilir.

Sonuç olarak sevgi erdeminin toplumun düzeninin sağlanmasında vazgeçilmez bir erdem olduğunu ve sevginin ancak erdemli bir insan olmada rol oynadığında fazilet kabul edilebileceğini söyleyebiliriz. İnsanlar arasındaki sevgi bağı olduğu sürece herkes, diğerinin de iyiliğini isteyerek adâletin kendiliğinden ortaya çıkmasını sağlayabilir. Böyle bir ortamda sevgi erdemi ile bağlantılı olarak dostluk erdemi de var olabilir. İyi bir dost sayesinde insan iyi şeylere yönelebilir ve başkalarını iyi şeylere yöneltebilir, bu sayede mutlu bir kimse olabilir. İnsanın sevgi ve dostluk erdemine sahip olması onun güzel ahlâkının bir işaretidir ki bu nedenle bahsi geçen erdemlere ulaşmak insanın yaşam gayelerinden biri olmalıdır diyebiliriz.

---

[317] İsfahânî, *a.g.e.,* s. 278.

[318] Fâtır, 35/6; Bakara, 2/208; Yusuf, 12/53; Kasas, 28/15.

[319] İsfahânî, *a.g.e.,* s. 279-280.

[320] İbn Miskeveyh, *a.g.e*., s. 184.

6. Cömertlik ve Cimrilik ile İlgili Öne Çıkan Hususlar

Cömertlik, sehâ ve cûd kelimelerinden türemiş olup bu ifadeler birbirlerinin yerine kullanılabilmektedir. Sehâ yani eli açıklık, hiçbir karşılık beklemeksizin sahip olunandan vermeye sevk eden bir durumdur. Cûd da yine insanın elinde olanı vermesidir ki daha çok bu ifade cömertlik anlamında kullanılmaktadır.[321] Her iki kavramın da aslında benzer ifadeler taşıdığı görülmektedir. Cömertlik, başka tanıma göre kişinin sahip olduğu malları gerektiği yerde ve gerektiği ölçüde harcaması yani orta yolu tutması olarak da tanımlanmaktadır.[322] Cömertlik, kişide israf ve cimrilik arasında bulunan orta yoldur.[323] Nitekim Yüce Allah, has kullarında var olan özellikleri sıralarken orta yol olan cömertliğin de bu özellikler arasında olduğunu beyan etmiştir: *"(O kullar), harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler; ikisi arasında orta yol tutarlar."*[324] Bu bağlamda cömertliğin, Yüce Allah tarafından istenen bir davranış olduğu söylenebilir.

İsfahânî, cömertliği beş gruba ayırmaktadır; hak ettiği kadar bütün varlıklara yönelik olan Yüce Allah'ın cömertliği, zengin fakir ayrımı olmaksızın isteyen herkese verme olan sultanların cömertliği, dilenen kişilere mal verme olan esnafın cömertliği, pişmanlara ve içki arkadaşlarına lütufta bulunma olan ayyaşların cömertliği, yakınlarına iyilik etme ve ihsanda bulunma olan avamın cömertliği. Bunların arasında en fazla övülmeye lâyık olan, hiçbir karşılık beklemeden elde bulunan malın imkânlar çerçevesinde her ihtiyaç sahibine hak ettiği miktarda vermek olan ilahî cömertliktir. Diğer türleri ise ancak malı israf etmek ve sevabı kaybetmektir.[325] Bu bağlamda *"Ameller ancak niyetlere göredir…"*[326] hadisinden yola çıkarak denilebilir ki, Yüce Allah'ın rızasından başka bir amaçla yani bir çıkar veya gösteriş uğruna cömert

---

[321] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 306-307; İbn Manzur, *a.g.e*., md. "shv".

[322] İbn Miskeveyh, *a.g.e*., s. 37.

[323] İbnü'l Cevzi, *Minhacü'l…*, C. 1, s. 578.

[324] Furkân, 25/67.

[325] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 309.

[326] Buhari, Vahy, 1.

davranmaya çalışan kimse ancak bu dünyada insanlardan karşılık bulabilir. Yaptığı davranış noktasında sevap kazanamayabilir. Çünkü ihtiyacı olmadığı halde birine malını vermenin, ihtiyacı olanı görmemenin israf kapsamında olacağı açıktır. Öyleyse, ilahî cömertlik yolundan gitmek, insana sevap kazandıracak ve malın israfını önleyecektir denilebilir.

İsfahânî, yukarıdaki ifadelerin karşıtı olarak eli sıkılık anlamında olan şuhh kavramı ile cimrilik anlamında buhl kavramını kullanmaktadır. İki ifade de benzer anlamda oldukları için birbirinin yerine kullanılabilmektedir. Cömertlik, herkes tarafından övülen bir erdem olarak görülürken cimrilik her zaman yerilir ve kınanır.[327] Çünkü cimrilik, ilâhî ve beşerî hukuka aykırı bir davranış olarak anne babaya ve yakınlara iyiliğe ve yardıma engel bir rezillik durumudur.[328] Yüce Allah bu konuda şöyle buyurmaktadır: *"Eli sıkı olma; büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır, (kaybettiklerinin) hasretini çeker durursun."*[329] Yani, kınanmak veya kaybedilenler için üzülmek istenmiyorsa orta yol olan cömertlik erdemine sahip olunmalıdır.

İsfahânî, cimriliği kendi malında cimri olma, başkasının malında başkasına karşı cimri olma, başkasının malında kendine cimri olma şeklinde üçe ayırmaktadır. Tüm bu cimrilik çeşitlerinin ise temelde anlamsız olduğunu belirtmektedir. Çünkü mal, insandan bir gün geri alınacak olan bir emanettir. Bu sebeple insanın kendi malında cimrilik etmesi aslında Yüce Allah'ın ona lütfettiği malda cimrilik etmesidir. Başkasına ait olan malda hiçbir bedel ve karşılık beklenmeksizin kendini zulümden kurtarmayan kimse cahilden başka bir şey değildir.[330] Bu bağlamda dünyalık, gelip geçici olan Yüce Allah'ın vermiş olduğu mal, hangi hakla başkasından esirgenebilir? Cömert olmak her açıdan insanın rezillikten kurtulmasının ve kurtuluşunun yoludur. Hz. Peygamber bu konuda şöyle buyurmaktadır: *"Cömert kimse Allah'a yakın,*

---

[327] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 307.

[328] Mâverdî, *a.g.e.*, s. 442.

[329] İsrâ, 17/29.

[330] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 308.

Cennete yakın insanlara yakın olup, ateşten uzaktır. Cimri kimse ise Allah'tan uzak, Cennetten uzak, insanlardan uzak ve ateşe yakındır…"[331]

Cömertlik erdemine sahip olmak isteyen kimse huy edininceye kadar cömert kimselere bakıp onlar gibi ihsan ve bağışta bulunmaya çalışmalı ve bu noktada kendini zorlamalıdır.[332] Şayet bir kimse, malının zekâtını gönlünden isteyerek veriyorsa, misafirine yemek yediriyorsa ve başı felâkete uğrayanlara maddî yardım ediyorsa cimrilikten kurtulmuş demektir.[333] İsfahânî bunun önemine binaen cömertliği, ulvî bir davranış olarak iman sahibi olanlarda bulunması gereken bir erdem olarak ifade etmektedir.[334] Öyleyse, kişinin bu erdeme ulaşmasının yolu onu mizacında yerleşik hale getirmesidir ki bunun işareti de yukarıda bahsi geçen örneklerdir. İnsana ilk başta zor gelen bir durum daha sonrasında yapıldıkça kolaylaşarak alışkanlık haline gelebilir. Bu sebeple eksiklik çekilen yönde insan kendini eğitmeli ve zorlansa bile onu yapmaktan vazgeçmemelidir ki ancak insan böylece ulaşmak istediği erdemi elde ederek kurtuluşa erebilir.

---

[331] Tirmizi, Birr, 40.

[332] İbnü'l- Cevzî, *a.g.e.*, s. 578.

[333] Taberânî, *Mu'cemü's- Sagîr Tercüme ve Şerhi*, çev. İsmail Mutlu, Mutlu Yayınevi, C. 1, İstanbul 1996, s. 86.

[334] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 308.

III. BÖLÜM

EZ-ZERÎ'A'DA AHLÂK EĞİTİMİ

A. AHLÂK EĞİTİMİNDE KULLANILAN YÖNTEMLER

İsfahânî, eserinde insanda olması gereken erdemlerden ve olmaması gereken erdemsizliklerden bahsetmektedir. O, insanın kendini ahlâkî açıdan eğiterek erdemlere ulaşması veya var ise erdemsizliklerden kurtulması için tavsiyeler sunmaktır. Aşağıdaki başlıklarda bu tavsiyeler ele alınacaktır.

1. Düşünceyi Ölçüp Tartmak

İsfahânî, bir davranışın ortaya çıkma aşamasından bahsederken ilk önce düşüncenin kalpte doğduğunu, ardından irade ile bir şeye yönelme anlamında olan azme dönüştüğünü ifade etmektedir.[1] Buna göre bir düşüncenin kalpte doğması irade ve azim ile birleştiğinde ancak davranışa dönüşebilir.

İsfahânî, insanın aklına herhangi bir düşünce geldiğinde onun hemen ölçülüp tartılmasının gerekliliğinden bahseder. Şayet insan, bu düşüncesinin hayırlı olduğuna karar verirse hiç vakit kaybetmeden onu fiile dönüştürmelidir. Düşüncesinin kötü olduğunu gördüğünde ise fiile dönüşmesine izin vermeden onu kafasından atmaya çalışmalıdır. Bir çiftçi tarlasındaki zararlı bitkileri nasıl ki söküp atıyorsa kötü düşüncelerde kalpten çıkarılıp atılmalıdır.[2] Nitekim Yüce Allah, kötü düşünceleri aklından silip atmayarak fiile dönüştüren kişilerin kalplerinde hastalık bulunduğunu buyurmaktadır.[3] Bu bağlamda kişi, aklından geçen düşüncelerini ölçüp tartmadan fiile dönüştürürse istemediği durumlarla karşı karşıya kalabilir.

---

[1] Râgıb, el-İsfahânî, *ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş- Şerî'a (Erdemli Yol),* çev. Muharrem Tan, 4. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 96.

[2] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 96.

[3] Bakara, 2/10.

İsfahânî'ye göre insan, düşüncelerini çeşitli aşamalardan geçirerek eyleme dönüştürür. Bunlar:

1. Düşünce, daha ilk aşamada sadece akıldan geçtiğinde vaktinde engellenirse kaybolup gider.
2. Akıldan geçtiğinde engellenmeyen düşünce, arzu ve şehvete dönüşür.
3. Şehvet, vaktinde engellendiğinde silinip gider.
4. Şehvet, engellenmediğinde istek ve talebe dönüşür.
5. İstek ve talep vaktinde engellendiğinde silinip gider.
6. İstek ve talep engellenmediğinde ise son olarak eyleme dönüşür.[4]

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere bir düşüncenin fiil haline gelmesi pek çok aşamada engellenebilir. Düşüncenin önü kesilmediğinde ise eyleme dönüşebilir. Bu sebeple insanın ahlâken gelişimini sağlayabilmesi için düşüncelerini akıl süzgecinden geçirmesi gerekir diyebiliriz. Ancak bu sayede insan, kötü davranışları kendinden uzaklaştırarak iyi ahlâk sahibi olabilir.

2. İlim ve Farz İbadetler ile Meşgul Olmak

İsfahânî, insanın nefsini temizleyebilmesi için ilim öğrenmesini ve farz ibadetlerini yerine getirmesini tavsiye etmektedir. İlim öğrenmeden ve farz ibadetleri yerine getirmeden kastedilenin; kişinin Kur'ân'ı öğrenerek ona uygun hayat yaşaması[5] şeklinde açıklayan İsfahânî, insanın ahlâkını kemâle erdirmesinin yolunun ibadetlerinin tam olarak eda edilmesine bağlı olduğunu ifade etmektedir. İbadetlerini yerine getirmeye çalışan kişinin bu çabası adâletin gereğidir. Farz ibadetlerini terk eden kişiden erdemli olması beklenemez. Çünkü erdemli olmak, adâlet olmadan eksik kalır.[6] Bu bağlamda ilim ve farz ibadetler, kişinin erdemlere ulaşmasını sağlayarak

[4] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 96.

[5] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 89.

[6] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 86.

güzel ahlâk kazanmasında rol oynamaktadır diyebiliriz. Nitekim Kur'ân'da en fazla emredilen farz ibadetlerden biri olan namazın, fahşa olarak nitelendirilen çirkin davranışlardan uzak tuttuğu ifade edilmektedir.[7] Aynı şekilde İslâm dininin temel ibadetlerinden bir diğeri olan oruçla ilgili Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: *"…Oruç bir kalkandır. Herhangi birinizin oruç günü olduğu zaman artık bu kimse o gün kötü söz söylemesin ve bağırıp çağırmasın. Eğer biri kendisine söver yahut onunla dövüşürse hemen: Ben oruçlu bir kimseyim, desin…"*[8] Bu hadis-i şeriften anlaşılacağı üzere Yüce Allah'ın emretmiş olduğu oruç ibadetinin insanı kötü davranışlardan uzak tuttuğunu ve onu ahlâkî açıdan eğittiğini söyleyebiliriz. Öyleyse ancak ibadetlerini tam olarak yerine getiren kişiler ahlâken olgunlaşabilir.

Yapılan bir araştırmaya göre, düzenli olarak ibadetlerini yerine getirerek dinin vecîbelerine uygun bir hayat yaşayan kişilerin, dinin vecîbelere uygun olmayan bir hayat yaşayan kişilere göre daha uyumlu bir karaktere sahip oldukları sonucuna varılmıştır.[9]

İsfahânî, ilmi bir nimet olarak görmekte ve onu öğrenme noktasında kişinin çabalaması gerektiğini belirtmektedir. Her ilim kendinden sonraki bir ilim için basamaktır. İlimlerin zirvesi ise Yüce Allah'ı doğru bir şekilde bilmektir.[10] Yani kişinin bu en üst konum olan mârifetullaha erişmesi ilimle mümkün olabilmektedir. Bir ilme başlandığında sonu muhakkak getirilmelidir görüşünde olan İsfahânî, bunun aksinin kişide şüphe ve tereddüt oluşturarak onu tamamen yoldan çıkartabileceğini ifade etmektedir.[11] Bu sebeple ilmin sonu getirilmelidir. İlmin sonu hevâdan yani arzu ve tutkudan uzak durmak[12] ve Yüce Allah'a olan tam bir inançtır.[13] Özetle, kişinin

---

[7] Ankebut, 29/45.

[8] Müslim, Siyam, 30.

[9] Hayati, Hökelekli, "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 19, İstanbul 1999, s. 249.

[10] İsfahânî, *a.g.e.,* s. 178-179.

[11] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 188-189.

[12] Bakara 2/120; 145.

[13] Âl-i İmrân, 7; Nisâ, 162.

güzel ahlâka ulaşmasında, ilmin ve ibadetin en etkili yollardan olduğunu söyleyebiliriz.

3. Küçük ve Basit Hususlara Tahammül Göstermek

İsfahânî, insanın nefsinden kaynaklı olarak ortaya çıkan iyi veya kötü fiillerinin çoğaltılmasının, o kimsede bu fiillerin güçlenmesine sebep olacağını ifade etmektedir. Şayet fiil iyi ise insan erdem açısından güçlenir, kötü ise kötülük açısından daha da azar. Küçük ve basit hususlara tahammül etmek, daha büyüklerini göğüslemeye zemin oluşturur.[14] Yani azlar birikerek daha büyük bir durum olarak karşımıza çıkabilir. Bu kötü yönde de iyi yönde de olabilir. Bu sebeple erdemlere ulaşmak isteyen kişi küçük ve basit davranışlardan başlayıp büyük davranışlara zemin hazırlayabilir. Yine aynı şekilde kötü davranışlardan uzaklaşmak isteyen kişi basit adımlarla ilerlediğinde bu adımlar toplanarak onu tamamen kötü davranışlardan kurtarabilir.

İsfahânî, kişinin ahlâklı bir birey olması için ilk önce kötü âdetleri bırakıp onlara buğzetmesi ve erdemsizlikten sakınarak erdemlere ulaşması gerektiğini ifade etmektedir. Bunun için de insanın güzel âdetlere alışması, bunlardan mutlu olması ve haz alması gerekmektedir.[15] Muhâsibî de kötü şeylere küçük bir şey de olsa göz yumulmayarak nefsin bundan arındırılmasını yoksa bunların büyük kötülüklere yol açacağını ifade etmektedir. Ona göre kulun sürekli işlediği küçük günah artık büyük günaha dönüşmektedir.[16] Bu bağlamda küçük ve basit hususlara tahammül göstermek iyilikler vesilesiyle kişiyi ahlâklı birey olma yolunda ilerletebilirken, kötülükler sebebiyle olunca ise kişiyi erdemsiz bir hayat yaşamaya sürükleyebilir diyebiliriz.

---

[14] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 102.

[15] İsfahânî, *a.g.e.,* s. 103.

[16] Haris, el-Muhâsibî, *Hakkı Arayanlara Nasihatlar*, çev. Muhammed Coşkun, 2. Baskı, İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2012, s. 59- 60.

4. Alıştırma ve Riyâzet Yolunu Kullanmak

İsfahânî, erdem sahibi olmanın bir yolu olarak alıştırma yapmayı tavsiye etmektedir. Ona göre, erdemler ancak bireyde refleks haline geldikten sonra yani düşünülüp taşınılmadan yapılabildiğinde erdemlilikten bahsedilebilir. Kişi ahlâklı olmaya kendini zorlamadıkça ahlâklı olamaz.[17] Yani erdemlerin kazanılması, kişinin devamlı o davranışı yapmaya kendini zorlamasına bağlıdır diyebiliriz. Mesela kişi kendisinde cimrilik hastalığının olduğunun farkındaysa bunu düzeltebilmek için devamlı insanlara malından verebilir. İlk başlarda zor gelse de bu durum daha sonra kolaylaşarak kişide cömertliğe dönüşebilir. Öyle ki, sonunda cömertlik bu kişide ahlâkî bir erdem olarak kendiliğinden gerçekleşir.

Riyâzet ise nefsin isteklerini asgarî düzeyde tutarak onlara cevap vermeme ve ona zor gelen şeyleri yapmaktır.[18] İsfahânî, erdemlerin riyâzet ile elde edilebileceğini ifade etmiştir. O, riyâzeti nefsin bir davranışı kazanması için çokça alıştırmaya tabi tutulması olarak tanımlamaktadır.[19] Nasıl ki günahlarımızdan tövbe ile temizlenebiliyorsak kötü huylardan da nefislerimizi riyâzet yolu ile temizleyebiliriz.[20] Böylece kişi riyâzet ile erdemsizliklerden uzaklaşarak erdemli insan olma yolunda ilerleyebilir ve bu çabasının sonunda da güzel ahlâklı insan olarak vasıflandırılabilir.

---

[17] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 104.

[18] H. Kâmil, Yılmaz, *Ana hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 20. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015., s. 91.

[19] Ragıb, el-İsfahânî, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, çev. Prof. Dr. Abdülbaki Güneş-Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul Ağustos 2010, md. "rvd"

[20] Ali b. Osman Cüllâbî, Hücvirî, *Keşful Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, hzr. Süleyman Uludağ, 4. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, s. 260.

5. Güzel İfadeler Kullanmak ve Kötü Davranışları Bazı Mesajlarla Engellemek

İsfahânî'ye göre ahlâk eğitiminde kullanılabilecek yöntemlerden bir diğeri de erdemsiz davranışlardan uzaklaştırılarak erdemli davranışlar kazandırılmaya çalışılan kişiye her zaman güzel ifadeler kullanma ve onun kötü fiillerini birtakım mesajlarla engellemedir.[21] Güzel ifadeler ile insanlara yaklaşmak din eğitimi açısından önem arz etmektedir. Nitekim Yüce Allah bu konuda şöyle buyurmaktadır: *"(Resûlüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et!..."*[22] Yüce Allah'ın, şüphesiz inananlar için en mükemmel örnek olan Hz. Peygambere olan bu öğüdü, din eğitimcileri için de tavsiye edilen bir yöntemdir.

İsfahânî, kişiye herhangi bir erdemin kazandırılmasında güzel ifade kullanmanın yanında, söz konusu erdemin zıddı olan bir davranıştan kişiyi sakındırmak için bazı mesajlarla engelleme yöntemini de tavsiye etmektedir. Zira engelleme, açıkça söylemekten daha etkili olup birtakım yararlı yönleri de bulunmaktadır. Bunlar: a) Engellemede kafa yorma ve düşünme aktiftir. b) Bu yöntemde insanın yüzüne hatası vurularak onurunun kırılması veya aşağılanması söz konusu değildir. c) Engellemenin birçok yolu bulunmaktadır. d) Engellemede farklı ibareler kullanılabilir. e) Yasaklamada bir tür özendirme söz konusu iken engellemede bu yoktur. İsfahânî, söz konusu yasaklamadaki özendirmeye en bariz örnek olarak Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yasak ağacın meyvesinden yemelerini sunmaktadır.[23] Bu bağlamda engellemenin direkt yasak koymaktan çok daha etkili olduğu anlaşılmaktadır.

İsfahânî, engellemeye Zümer suresinde: *"Rablerine karşı gelmekten sakınanlar ise, bölük bölük cennete sevk edilir, oraya varıp da kapıları açıldığında*

---

[21] İsfahânî, *ez-Zerî'a…*, s. 184.

[22] Nahl, 16/125.

[23] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 184-185.

bekçileri onlara: Selam size! Tertemiz geldiniz. Artık ebedî kalmak üzere buraya, derler."[24] meâlindeki âyette cevapsız şart cümlelerini misal olarak vermektedir.[25] Bu misalde cennete kavuşanların tertemiz olanlar olduğu zikredilmektedir. Bu şekildeki ifade kötü davranışları olan bireyde engelleme olarak kullanıldığında o, tertemiz olmaya çalışacak bunun üzerine kafa yoracaktır diyebiliriz. Yani aslında engelleme, bu misalden de anlaşılacağı üzere istenmeyen davranışların önünü kesmek için kullanılan ifadelerdir denilebilir. Engellemede ifadeler özenle seçildiğinde kişi, kötü davranışlardan uzaklaşarak erdemlere yönelebilir ve bunun sonucunda güzel ahlâka kavuşabilir.

6. Öğüt Aldıktan Sonra Öğüt Vermek

İsfahânî, insanları doğru yola iletmeye çalışan din bilginlerinin, öğüt almadan öğüt vermemelerini, gördükten sonra göstermelerini ve hidayeti bulup ardından insanları hidayete erdirmeleri gerektiğini belirtmektedir. Âlimin yaptıkları söyledikleriyle uyumlu olmalı, hâli kavlini yansıtmalıdır. Sözleri ile davranışları aynı olmalıdır. Bunun aksi ise insanları dinden soğutur.[26] Dolayısıyla insanlara gerçekten dini bakımdan faydalı olmak isteyen kişi, bunu sözleriyle değil de daha çok davranışlarıyla gösterebilir. İlk önce insanları çağıracağı şeyleri kendi içselleştirmeli ve yaşamalı, ardından diğer insanları bilgilendirmelidir diyebiliriz.

Âlimde olmayan bir şeyin cemaatinde olması imkânsız bir şeydir. Cemaat, âlimin gölgesidir ki gölge sahibi eğriyse gölgenin düz olması beklenecek bir durum değildir.[27] Mâverdî bu konuda, yapmadığı bir şeyi söyleyenin hilebaz, kendisinin yapmadığını başkasına zorla yaptırmaya çalışanın hilekâr, içi dışı bir olmayanın ise münafık olacağı açıklamasını yapmıştır. Eğer bir âlimde bu özellikler bulunuyorsa,

---

[24] Zümer, 39/73.

[25] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 185.

[26] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 191.

[27] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 191-192.

cahiller onu dinlemeyecekler ve ondan öğrendikleri güzel bir şey varsa onu da terk edeceklerdir.[28] Bu bağlamda âlimin aynası cemaatidir diyebiliriz. Çünkü âlimin yolu ne ise cemaatinin de yolu ancak o olabilir hatta onda bir yanlış görüldüğünde cemaat öğrendiği güzellikleri bile bırakabilecek duruma gelebilir.

İsfahânî'ye göre öğretici görevini üstlenen kişi, kötü bir davranış yaptığında ve diğer kimseler de ona uyduğunda hem kendi vebâlini hem de onların vebâlini yüklenir.[29] Bu konuda Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: *"Her kim bir hidâyete çağırırsa, bu çağrıya tâbi' olup onun ardından gidenlerin sevabı kadar bir sevap da onun lehine olacaktır. Kendisine verilen bu sevap ötekilerin sevabından hiçbir şey de eksiltmez. Her kim de bir sapıklığa çağırırsa, bu çağrıya tâbi' olanların günahı kadar bir günah da kendi aleyhine olacaktır. Bu, o tâbi'lerin günahlarından da hiçbir şey eksiltmeyecektir."*[30] Yani örnek bir şahsiyet olan kişinin, davranışlarına çokça dikkat etmesi gereklidir. Yoksa diğer insanların da vebâlini yüklenmek durumunda kalabilir.

Yüce Allah Kur'ân'da şöyle buyurmaktadır: *"Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında büyük bir nefretle karşılanır."*[31] Bu meâldeki âyetten anlaşılacağı üzere insanın söylediğini yapmaması Yüce Allah'ın hoşnutsuzluğuna sebep olmaktadır. Bu âlimler için de düşünülebilir. Âlim kişi söylediklerini hayatına yansıtmıyorsa Yüce Allah'ın nefretiyle karşı karşıya kalabilir. Binaenaleyh bir kimse ahlâkını güzelleştirmek, erdemlere kavuşmak istiyorsa güvenilir hocaları kendine örnek almalıdır. Âlim olan kişi de tüm bu durumları düşünüp insanlara, sözleri ve davranışları uyumlu bir şekilde yol göstermeli, erdemlere ulaşmalarında onlara ışık tutmalıdır diyebiliriz.

---

[28] Ebu'l- Hasan, el-Mâverdi, *Yüce Hedefler Kitabı*, çev. Bergamalı Ahmet Cevdet Efendi, 3.Baskı, Büyüyenay Yayınları, Mart 2018, s.136.

[29] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 192.

[30] Müslim, İlim, 6.

[31] Saff, 61/2-3.

7. Her Şeyin Gelip Geçici Olduğunu Bilmek

İsfahânî, insanın sahip olmak istediği dünya güzelliklerinin gelip geçici bir emanet olduğunu ifade etmektedir. Çünkü bu güzellikler, kısa bir süre görünerek geçip giden yaz bulutuna benzerler. Bunlarla övünmek veya kibre kapılmak akıllı olan kişilerin yapacağı bir şey değildir.[32] Yani insan, dünyada ona verilen nimetlerin kalıcı olmadığını idrak ederse erdemsizliklere yönelmez diyebiliriz. Mal, güzellik, makam gibi edinimler insanları kibir, övünme ve cimrilik gibi erdemsizliklere yönlendirebilir. Bunun önüne geçebilmek insanın aklını kullanarak dünyalık olanın değersizliğini anlaması ile mümkün olabilir.

Yüce Allah dünya hayatını şu örnekle anlatmaktadır: *"Dünya hayatı, gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki, bu su sayesinde yeryüzünün bitkisi (önce gelişip) birbirine karışmış; arkasından rüzgârın savurduğu çerçöp haline gelmiştir. Allah her şey üzerinde iktidar sahibidir."*[33] Râzi bu âyeti şu şekilde yorumlamaktadır: Nasıl ki bitkiler önce büyür ama daha sonrasında hiçe çıkarsa dünyanın halleri de önce güzel ve göz alıcı şekilde ortaya çıkıp daha sonrasında yavaş yavaş yok olurlar.[34] Dolayısıyla dünyaya ait olan geçici nimetlere bağlanmak ve onunla kendini üstün görmek ancak bunlar üzerine yeterince düşünmeyen kişilerin göstereceği davranışlardır diyebiliriz.

Yukarıdaki ifadelerden farklı olarak da Mâverdî bu konuda şunları belirtmektedir: Dünya hayatının yerilişi, Yüce Allah'ı unutturması, gaflete ve şehvete sürüklemesi sebebiyledir. Yoksa dünyadaki mal ve servetler Yüce Allah korkusunu unutturmadığı ve bunlarla iyiliklerde bulunulduğu zaman kişiyi Yüce Allah'a

---

[32] İsfahânî, *a.g.e.*, s.225-227.

[33] Kehf, 18/45.

[34] Fahruddîn, er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb*, çev. Suat Yıldırım vd., Huzur Yayınevi, C. 15, İstanbul, s. 189.

yaklaştırır.[35] Buna göre insan, dünyalık nimetlere gönül bağlamadan bunlarla iyiliklerde bulunuyorsa Yüce Allah'ın sevdiği bir kul olabilir.

İsfahânî, dünyevî şeylerden hoşlanıldığında onun fâni, kendimizin bâki olduğunu ya da onun bâki, kendimizin fâni olduğunu yahut da her ikisinin de bâki veya fâni olduğunu hatırlamamızı tavsiye etmektedir. Hoşlanılan şey bir süre sonra elden çıkacaktır bu sebeple de onun üzerine hesap yapılamaz.[36] Sonuç olarak, kişinin güzel ahlâklı birey olmasında dünyalık olanların kalpten çıkarılması etkilidir. Gelip geçici olan dünyada kişi ancak kendisine verilen nimetlerle iyi davranışlara yöneliyorsa bunlardan gerçek anlamda kalıcı kazanım elde etmiş olabilir. İnsanın unutmaması gereken noktanın, dünyadaki her şeyin bir emanet ve bu emanetlerin sahibinin ise ebedî olan Yüce Allah olduğudur diyebiliriz.

8. Yeme ve İçmeyi Gerektiği Kadar Yapmak

İsfahânî, midenin dolması ile kişinin arzu ve şehvetinin harekete geçeceğini ifade etmektedir. Böylece şeytan, kişiye hâkim olarak onu Yüce Allah'tan uzaklaştırır.[37] Yani insanın fazlaca yemesi şehvet gücünü kışkırtıp onun kötü davranışlara meyletmesine sebep olabilir.

Gıda, gerektiği kadar yenmeli ve içilmelidir. Bu şekilde ölçülü yiyip içen kimse hoş görülür, üstene bir de ecir kazanmış sayılır. Mideyi gerekenden fazlasıyla doldurmak ise hastalığa sebep olduğundan hem tıbbî hem de dinî açıdan mekruh görülmüştür.[38] Yeme duygusunu kontrol altına alabilen insan, karakterindeki olumsuz

---

[35] Mâverdî, *a.g.e.*, s. 244.

[36] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 227.

[37] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 232

[38] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 231-232.

özelliklerinden temizlenerek olumlu özelliklere sahip olmaktadır.[39] Bu görüşler doğrultusunda beden ve ruh sağlığı için ölçülü bir şekilde yeme içme yapılmalıdır diyebiliriz. Yoksa kişi, beden sağlığının yanında kötü davranışlara yönelerek ruhundaki güzellikleri de bozabilir ve nefsî hastalıklar olarak görülen erdemsizliklere yönelebilir.

Hz. Peygamber bu konuda şöyle buyurmaktadır: *"Âdemoğlu midesinden daha kötü bir kap doldurmamıştır. Âdemoğluna kendisini ayakta tutacak kadar yemesi içmesi yeterlidir. Şayet bu miktardan fazla yiyecek ise midesini üç kısma ayırsın; bir kısmı yemek bir kısmı meşrubat bir kısmı da nefes için ayrılmalıdır."*[40] Bu hadis-i şerife göre midenin üçte birinin boş bırakılması en nihai noktadır ki bundan fazlası kötü bir şey olarak görülmektedir. Bütün amacı midesine koyduğu şeyler olanın değeri oradan çıkanla ölçülür.[41]

Kısacası; kişinin kendini ahlâkî açıdan geliştirmesi yeme ve içmesini kontrol altına almasına bağlıdır denilebilir. Çünkü yeme içmede aşırıya giden kimse şehvet ve arzularına kapılarak yanlış davranışlara sürüklenebilir. Birey ancak kendini şehvet ve arzuya teslim etmeyerek erdemli bir şahsiyet olabilir. İnsanın da değeri ancak bu sayede artabilir.

9. İyilerle Arkadaşlık Etmek ve Kötülerden Uzak Durmak

İsfahânî, iyi bir arkadaşın insanı iyi birine çevirdiğini, kötü arkadaşın ise insanı kötü birine çevirdiğini bu sebeple arkadaşların çok dikkatli seçilmesi gerektiğini ifade etmektedir. İyi insanla arkadaşlık yapmak bereket getirir. Kötü arkadaş ise insanı kendine benzetir ki kişi farkına bile varamaz. Öyle ki bu etkilenme sadece söz veya

---

[39] Yasin, Pişgin "Kur'an ve Sünnete Göre Beslenme ve Şahsiyet Yapısına Etkisi", *Eskiyeni*, 2014, s. 153.

[40] Tirmizi, Zühd, 47.

[41] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 233.

fiille olmaz, bakışla bile olur. Bir kişinin suretine bakmak o kimse ile ahlâkî açıdan etkileşime sebep olur. Mutlu bir insana bakınca mutlu olmak buna misal verilebilir.[42] Bu bağlamda erdemlere ulaşarak güzel ahlâk sahibi olabilmek için arkadaş çevresi özenle seçilmeli, iyi kimselerle arkadaş olabilmek için çaba gösterilmelidir.

İnsan kelimesinin kökenine bakıldığında, aşina olma ve kaynaşma anlamına gelen üns kavramından türediğini görmekteyiz.[43] Dolayısıyla insanın diğer insanlarla kaynaşması, ünsiyet kurması onun doğasından gelen bir durumdur. Genelde insan bulunduğu ortama uyum sağlayabilmektedir. Bu sebeple o ortamda onu iyiliklere yönelten davranışlar söz konusu olmalıdır ki kötülüklerden uzak durabilsin. Nasıl ki çürük bir diş yanındaki sağlam dişi çürütebiliyorsa kötü bir arkadaş da insanı kötülüğe sevk edebilir.

Muhâsibî de bu konuda şeytanın, çoğu zaman ilk önce insanları iyi göstererek arkadaşlık kurulmasını sağladığını ifade etmektedir. Daha sonrasında ise şeytan kişide hangi güzel özellik varsa onu, arkadaşlığı sebebiyle ortadan kaldırarak kötü davranışlara yöneltir. Arkadaşlarından önce kişi yalan, gıybet gibi davranışlardan hoşlanmasa da zamanla aralarındaki ilişki ile bu durumlar ona güzel görünebilir.[44] Dolayısıyla insan, güzel ahlâka sahip olup onu koruyabilmek için her zaman en yakınındaki kişilere karşı dikkatli davranmalıdır.

10. Tembellikten Uzak Durmak

İsfahânî'ye göre insan, çalışmayıp işsiz güçsüz durmayı tercih ederse insanlıktan çıkarak ölü hükmünde olur ki bu hayvanlıktan bile sıyrıldığını gösterir. Hiçbir şey yapmadan durmak insanın yapısını bozarak uzuvlarının işlevini yitirmesine

---

[42] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 275.

[43] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 276.

[44] Ebû Abdi'llah el-Haris bin Esed, el-Mihasibî', *Er riâyetü li hukûkillah*, thk. Abdul Kadir Ahmed Ata, ed Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, t.y., s. 195.

sebep olur. Halbuki insanda bulunan şehvet, öfke ve düşünce güçlerinin ilgili oldukları erdeme ulaştırılması insanın görevidir. İnsan, bu güçleri elinden geldiğince kullanarak mutluluğa ulaşmak için çabalamalıdır.[45] Görülmektedir ki tembellik kişinin görevlerini yerine getirmesini engelleyerek kişiyi mutsuzluğa sürükleyebilir.

İsfahânî, kişinin bedeninin tembelliğe alışması sonucunda nefsinin de araştırma ve tefekkürden uzaklaşarak umursamaz hale geldiğinden ve hayvanlarla aynı seviyede olduğundan bahsetmektedir. Kişi, din ve dünya işleriyle meşgul olup hem ahiretini hem de dünyasını düzene koymalıdır. Rabbini anmadığı ve düşünmediği her an kişi ziyandadır.[46] Yüce Allah da bu konuda şöyle buyurmaktadır: *"Kendi kendine, yalvararak ve ürpererek, yüksek olmayan bir sesle sabah akşam Rabbini an. Gâfillerden olma."*[47] Bu âyete göre Yüce Allah kullarına her an kendisini anmasını, sabah akşam O'nu zikretmesini ve gafillerden olmamasını emretmektedir.

Tembelliğin cehaletle de doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Zira İslam toplumunun asıl düşmanı cehalettir ve ondan kurtulmadığı sürece İslâm toplumu refaha da kavuşamayacaktır. Cehaletten kurtaracak olan bilginin ahlâk ile beraber olması gerekmektedir ki milletlerin ilerlemesi buna bağlıdır. Bilgiden yoksun olan ahlâken yükselmediği gibi ahlâktan yoksun olan bilgi ise insan ruhunu zehirleyen daha büyük bir felâkettir.[48] Dolayısıyla tembelliğin yol açtığı cehaletin, Müslümanların ilerlemesindeki en büyük engel olduğunu söyleyebiliriz. Ancak cehaleti yıkıp bilgi ve ahlâkı bir arada bulunduran toplum ilerleyerek refaha ulaşabilir.

İsfahânî, işleyen demir pas tutmaz görüşü çerçevesinde insanın çalışması ve yorulması gerektiğini ifade eder. Çünkü ona göre tembelliğe alışan bir kimse hiçbir

---

[45] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 286-287.

[46] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 287.

[47] Araf, 7/205.

[48] Recep, Kılıç, "Cehalet ve Tembellik ile Dini Zihniyet Arasındaki İlişki Üzerine", *Dinî* Araştırmalar, C. 4, Sayı 11, 2011, s. 9.

zaman dinlenemez hale gelecektir.[49] Yani kişi sürekli kendini yorgun hissederek hiçbir şey yapamayacak duruma gelebilir. Bunun çözümü ise yukarıda da belirtildiği üzere yorulmaktır. Erdemlere ulaşarak ahlâkî olarak gelişmek isteniyorsa bunun yolu kişinin çalışkan olmasından geçer diyebiliriz. İnsan çalışıp çabalayarak ahlâklı bir birey olup mutluluğa erişebilir.

11. Yüce Allah'ın Yardımını İstemek

İsfahânî, Yüce Allah'ın insana yardım ettiğinden bahsetmekte, bu yardımın ise ancak peygamberlere, velilere ve sâlih kullara nasip olacağını ifade etmektedir. Yüce Allah insana işlerinde kendi yararına olanı seçmesi, basiret ve fizikî güç ile hem içten hem de dıştan desteklenmesi, içten gelen bir caydırma hissi ile günahtan korunması ve kişinin iradesi ile davranışlarını istediği amaca yönlendirmesi noktasında yardım etmektedir. Yüce Allah'ın rahmeti ve hidayeti olmadan insanlar erdemlere erişememektedir.[50] Bu görüşlerden yola çıkarak Yüce Allah'ın iyi kullarını sürekli yardımı ile desteklediğini söyleyebiliriz. Erdemlere ulaşmak ancak bu uğurda kişinin çabası ve Yüce Allah'ın kula yardımı ile beraber olabilir. Yani insanın Yüce Allah'ın yardımını istemesi güzel ahlâka ulaşma noktasında gereklidir.

Bu konuyla ilgili olarak Kur'ân'a bakıldığında Yüce Allah'ın kullarını ondan yardım isteme noktasında yönlendirdiği görülebilmektedir: *"Rabbimiz! Ancak sana kulluk ederiz ve yalnız senden medet umarız. Bize doğru yolu göster."*[51], *"...Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver..."*[52] Bu âyetlerde Yüce Allah'ın insanları doğru yola iletme ve iyiliğe yönlendirmede onlardan dua etmesini istediğini anlaşılmaktadır.

---

[49] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 287.

[50] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 121-123

[51] Fâtiha, 1/5-6.

[52] Bakara, 2/201.

Hz. Peygamber de Yüce Allah'a dua ederek O'ndan yardım istemiştir: *"Allah'ım ben senden hidayet, sorumluluk bilinci, iffet ve gönül zenginliği isterim."*[53]

İsfahânî, Yüce Allah'ın yardımının bazen dost olanların yüreklerine cesaret verme ya da düşmanların kalplerine korku salma şeklinde içten, bazen ise Yüce Allah'ın yardım edebilecek birisini göndermesi ile dıştan gelerek ortaya çıktığını ifade etmektedir. Tüm bu yardımlar ancak keskin bir anlayış, şuurlu bir dinleme ve uyanık bir kalple olabilmektedir.[54] Dolayısıyla aklını kullanan kişinin, Yüce Allah'ın yardımını hak edeceğini ve bu yardımın duruma göre çeşitli yollarla olabileceğini söyleyebiliriz.

İsfahâni'nin görüşleri doğrultusunda Allah'ın yardımı sayesinde insanın ahlâkî bakımdan gelişerek doğru yola ulaşabileceğini söyleyebiliriz. Öyle ki ortaya konan başka bir çalışmada da Yüce Allah'ın yardımını istemenin yani dua etmenin, kişide psikolojik olarak rahatlama, huzur ve mutluluğa sebep olma aynı zamanda ahlâkî açıdan insanın arınarak gelişmesini sağlama ve onun şahsiyetini tamamlama noktasında önemli rol oynadığını görmekteyiz.[55] Bu sebeple insanın nefsini arındırarak erdemlere ulaşmasında gösterdiği tüm çabanın yanında Yüce Allah'a dua etmeyi ihmal etmemesi gerekir diyebiliriz. Başarı ancak çabanın yanında Yüce Allah'a dua ile beraber gelebilir.

B. AHLÂK EĞİTİMİNDE ÖĞRENCİ VE ÖĞRETMENİN GÖREVLERİ

İsfahânî, ahlâk eğitimi noktasında öğrencinin öğretmenine ve öğretmenin de öğrencisine karşı olan görevlerinden söz etmektedir. Öncelikle hakikatleri arayan bir öğrencinin, öğretmeni ile olması gereken ilişkiden bahsederken üç önemli hususa

---

[53] Tirmizi, Dualar, 73.

[54] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 123-124.

[55] Selahattin, Parladır, "Dua", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 533.

dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, öğrencinin nefsini kötü ahlâktan arındırmasıdır ki ancak temiz insan temiz evde kalabilir. İkincisi, öğrencinin dünyalık meşguliyetlerini azaltarak hakikî ilimlere vakit ayırmasıdır. Üçüncüsü ise öğrencinin ne ilme ne de öğretmenine kibirle yaklaşmamasıdır ki zaten ilim büyüklük taslayanlarla savaşmaktır.[56] Dolayısıyla bahsi geçen hususlar, öğrenci ile öğretmen arasındaki ilişkinin temel noktalarıdır ki ancak bunlara dikkat etmek, öğrencinin gerçek ilme kavuşmasını sağlayabilir.

İsfahânî, öğrencinin öğretmeni karşısında yağmuru emen yumuşak bir toprak gibi olmasını yani öğretmeninin ilmini bir emzikli bebek gibi emmesini tavsiye etmektedir. Yine öğrencinin güvenilir bir öğretmene sahip olduğunda onun emirlerini yerine getirmesini, sözünden çıkmamasını, öğrenmeye çalıştığı ilminin dışındaki konularda öğretmeniyle tartışmaya girmemesini belirtmektedir. Ona göre, kendini tamamen ilme vermeyen kişi, ilimden bir parça dahi alamaz.[57] Bu bağlamda öğrencinin, öğretmeninden en üst noktada yararlanarak ilim öğrenebilmesi için ona tam bir teslimiyet ile yaklaşmalıdır diyebiliriz. Doğru olduğuna emin olunan öğretmenin sözünden çıkmamak ve onun söylediklerini can kulağıyla dinleyip uygulamak kişinin hakikî ilimde ilerlemesini sağlayabilir.

İsfahânî'nin bu görüşlerinden yola çıkarak öğretmenin sözünden çıkılmamasının körü körüne bağlılık anlamına gelmediğini söylemeliyiz. Çünkü İsfahânî, öğretmenin dürüst olduğundan emin olma şartı koymuştur. Yani herkese tam bir teslimiyetle bağlanılmaz ama her konuda insanı doğru yola iletecek, dürüstlüğünü insana ispat etmiş öğretmene bağlılık, kişinin ilimde ilerlemesini onun daha ahlâklı birey olmasını sağlayabilir.

Şüphesiz Hz. Peygamber, dini insanlara tebliğ eden ve ilk öğretendir. Yüce Allah da Hz. Peygambere hitap şeklinin ve ses tonunun nasıl olacağını bildirmek

---

[56] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 181.

[57] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 181-182.

suretiyle inananları uyarmakta ve şu ifadelerle eğitmektedir: *"Ey iman edenler! Seslerinizi Peygamber'in sesinin üstüne yükseltmeyin. Birbirinize bağırdığınız gibi, Peygamber'e yüksek sesle bağırmayın…"*[58] Bu âyette Hz. Peygamberin yanında bulunan kimselerin edebe uygun şekilde davranması istenmiştir. Öyleyse, Hz. Peygamberin vârisleri durumunda olan din eğitimcilerine karşı öğrencilerin eğitim ve öğretimde bu ilâhî nezaket kuralına riayet etmesi gerekir.

Öğretmenin öğrencisine karşı olan görevleri ile alakalı olarak İsfahânî, öncelikle öğretmenin öğrencilerini kendi çocukları gibi görmesi gerektiğini belirtmektedir. Ona göre öğretmen, kişiyi ebedî hayatın sahibi yapacağından anne ve babadan daha üstün konumdadır. Aynı zamanda öğrencisi olmayan öğretmen ise ilmi çok olsa da kısır olanlara benzer. Ölmesiyle beraber adı da onunla ölür ki geriye miras bırakamaz.[59] Yani öğretmen ile öğrenci arasında her ne kadar kan bağı bulunmasa da onlar bir aile gibidir diyebiliriz. Bu bağlamda öğrencinin varlığı öğretmenine, öğretmenin varlığı öğrencisine bağlıdır yorumunu getirebiliriz. Çünkü öğrenci öğretmenin âdeta çocuğu gibidir ki öğretmen ilmî mirasını dünyadan göçüp gittiğinde ona devrederek yaşatabilir.

İyi öğretmen, öğrencinin üstüne titreyen, ona yumuşak davranan yani Hz. Peygamberi örnek alandır. Nitekim Yüce Allah, Hz. Peygamber hakkında şöyle buyurmaktadır: *"Andolsun size kendinizden öyle bir Peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, müminlere karşı çok şefkatlidir, merhametlidir."*[60] Bu âyete göre öğretmenin öğrencisine karşı sevgi dolu bir şekilde merhamet ve şefkatle yaklaşması gerekmektedir.

---

[58] Hucurat, 49/2.

[59] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 183.

[60] Tevbe, 9/128.

Nitelikli öğretmende bulunması gereken özelliklerde ilk sıralarda anlayışlı, güler yüzlü ve sabırlı olması gibi davranışlar yer almaktadır.[61] Öğretmen, öğrencisini erdemli davranışlara yönlendirmeye çalışmalı bunu yaparken de güzellikle yaklaşmalı, kötü davranışları açıkça söylemektense bazı imalarla engellemelidir.[62] Öyleyse bu gibi davranışlarla öğretmen, öğrencisi üzerinde daha fazla etkili olabilir. Çünkü öğrenciyi erdemlere ulaştırma ancak güzel yollarla sağlanabilir.

İsfahânî, *"...De ki: Ben buna karşılık sizden akrabalık sevgisinden başka bir ücret istemiyorum..."*[63] meâlindeki âyetten yola çıkarak öğretmenin de ilim öğrettiği kişilerden hiçbir beklentisi olmamasını ve karşılığını yalnızca Yüce Allah'tan beklemesini ifade etmektedir. Çünkü ilim hizmet edilendir hizmet eden değildir.[64] Bu doğrultuda diyebiliriz ki Hz. Peygamber insanlara bir şeyler öğrettiğinde para almamıştır. Çünkü Yüce Allah ona böyle buyurmuştur. Dolayısıyla öğretmenin ilmini para aracı olarak görmesi doğru değildir. İsfahânî'nin deyimiyle Hz. Peygamber öğretmenlik noktasında örnek alacağımız kişiyse o zaman ilim karşılığında tek beklentimiz ancak Yüce Allah'tan olabilir.

---

[61] Serdarhan Musa, Taşkaya, "Nitelikli Bir Öğretmende Bulunması Gereken Özelliklerin Öğretmen Adaylarının Görüşlerine Göre İncelenmesi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 33, 2021, s. 288-289.

[62] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 184.

[63] Şûrâ, 42/23.

[64] İsfahânî, *a.g.e.*, s. 185.

SONUÇ

Râgıb el-İsfahânî'nin ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-Şerî'a eserinin ahlâk eğitimi açısından değerlendirilmesi başlığını taşıyan bu çalışmada, eserinde ele aldığı ahlâkî konulara ve ahlâklı bir birey olma yolunda kullanılabilecek yöntemlere değinilmiş, öğretmen ve öğrencilerin görevlerine ilişkin İsfahânî'nin görüşleri incelenmiştir.

İsfahânî'nin ez-Zerî'a eseri gerek muhteva gerekse konuları işleyişindeki üsluba bakıldığında müellifin, dönemindeki bilgi birikimine ne derece hâkim olduğunu göstermektedir. Zira o dönemde Aristotelesçi anlayışın etkisiyle İbn Miskeveyh'in önderliğinde ortaya konmuş olan ahlâk anlayışının tesiri İsfahânî'de de görülmektedir. Her ne kadar böyle bir ortamdan etkilense de İsfahânî, dönemindekilerden farklı olarak İslâmî yaklaşımını korumuş, Kur'ân ve sünnet ışığında söz konusu bu eserini ilim çevresine kazandırmıştır. Âdeta döneminin ahlâk anlayışını İslâmî bir kimliğe büründürmüştür.

İsfahânî eserinde, Yüce Allah'ın insana bahşettiği aklı sayesinde diğer varlıklardan üstün bir konumda olduğunu ifade ederek aklın önemine işaret etmektedir. Fakat bu üstünlüğün ancak aklın kullanılmasıyla geçerli olabileceğini belirtmektedir. Ona göre, aklını kullanmayan bireyin diğer varlıklardan üstün olması düşünülemez. İnsanın değeri aklını kullanması ile doğru orantılıdır. Ahlâklı bir birey olmanın yolu insanda bulunan akıl, şehvet ve hamiyet gücünün ıslahından yani eğitiminden geçmektedir. Şehvet ve hamiyet gücü, aklın kontrolünde hareket ederse kişide erdemler açığa çıkar ki bu erdemler ahlâklı olarak nitelendirilen kişilerin temel özelliklerindendir.

Bu çalışmada bahsi geçen güçlerden doğan erdemler ve erdemsizlikler ele alınmış, onların insan ve yaşadığı toplum için önemi ortaya konmaya çalışılmıştır. İsfahânî'ye göre akıl gücünün etkisiyle ortaya çıkan bilgi, konuşma, doğruluk gibi

özellikler insanın varoluş sebebidir ve onlara önem vermeyen kimse ölü hükmündedir. Şehvet gücü ile alâkalı olan hayâ, vefa, tevazu, iffet, kanaat, zühd de ahlâklı bireyde bulunması gereken erdemlerdendir. Nitekim hayâ, kişiyi kötülüklerden caydırıcı bir kalkan görevi görmektedir. İffet ise diğer erdemlere ulaşmanın ön şartı ve her organ için geçerli olan bir erdemdir. Hamiyet gücünün etkisiyle ise insanda sabır, cesaret, hilm gibi erdemler açığa çıkmaktadır. Bu erdemlerden sabır erdemi kişinin nefsinin isteklerine dayanması olarak ifade edilmektedir. Öyle ki başına gelen olaylara sabredip bunu diğer insanlara belli etmemesi insanın ahlâk noktasında kemâlinin bir göstergesidir. Cesaret erdemi de hakkı söyleme, bâtıla engel olma ve onu savunanlarla savaşma şeklinde ifade edilir ve bu övülen hikemî yiğitliktir. Tüm bu erdemler insanın kemâle erip mutluluğa ulaşmasında gereklidir. Bu sebeple insanın amacı bu erdemlere kavuşmak için çabalaması olmalıdır.

İsfahânî, tüm bu erdemlerin yanında adâlet ve sevgiden de bahsetmekte ikisi arasında bağlantı kurmaktadır. Adâleti eşitlik olarak ifade etmekte ve erdemlerin en üstünü olduğunu belirtmektedir. Adâlet erdemine sahip olan kişi kemâle ermiş kişidir ki bunu ancak şeriate uyarak yapabilir. Adâletin yoksunluğu ise öncelikle kişiye daha sonrasında topluma zarar verir. Sevgi ise kişinin hayırlı gördüğü şeye meyletmesidir. Sevgi türlerine bakıldığında ölünceye kadar kalıcı olanın öğrencinin öğretmenine duyduğu sevgi olduğu görülür. Çünkü öğretmen, öğrencisinde erdemlerin doğmasına ve bu sayede de mutluluğa erişmesinde rol oynayan kişidir. Toplum düzeni de sevgi ile olabilmektedir. İsfahânî, birbirini seven toplumun birbirleriyle yardımlaşarak hayatta kalacaklarını ve adâlete ihtiyaç duymayacağını belirtmektedir. Yani adâlet, sevginin yoksunluğunda ortaya çıkmaktadır. Bu görüşler, günümüz dünyasındaki eksikliği gözler önüne sermektedir. Yeterince sevilmeyen, sevgiden yoksun olan bireylerin oluşturduğu toplumlarda huzursuzluğun ve karmaşanın meydana gelmesi kaçınılmaz olacaktır. Başkasını sevmeyen ona saygı duymayan bir topluluğun düzeni ise adâlet sistemine bağlanacaktır. Hâlbuki herkes birbirini sevse dünyadaki düzensizlikten, kötülükten eser kalmayacaktır. Bu bizi şu sonuca ulaştırır: Temeli sevgiye dayanan bir toplum, mutluluğu elde eden toplumdur.

İsfahânî, eserinde nefsin temizlenerek erdemlere ulaşılabilmesi noktasında bazı yöntemler ve tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu tavsiyeler hem bireysel hem de başkalarına faydalı olma açısından önem arz etmektedir. İsfahânî'ye göre bir şey yapılmadan önce iyice düşünülmeli, kötü bir davranış olduğu sonucuna ulaşıldığında anında insanın kafasından silinmeli, iyi bir davranış olduğu sonucuna ulaşıldığında ise vakit kaybetmeden hemen yapılmalıdır. Bilginin önemine binaen kişi, Kur'ân ile ilim elde etmeli ve farz ibadetler ile meşgul olmalıdır. Küçük ve basit hususlar birikerek daha büyük şeylere yol açacağından kişi, kötü davranışlarını ufak bir şey de olsa yavaş yavaş ortadan kaldırmaya, iyi davranışlarını ise tedrici olarak arttırmaya çalışmalıdır. Kalıcı olması için iyi davranışın tekrar edilmesi faydalı olacaktır. İlk başlarda zor gelen bu davranış tekrar edildikçe kolaylaşacaktır.

İsfahânî'ye göre bir kimseye erdemleri kazandırmanın en etkili yöntemlerinden biri, ona güzel sözler ile yaklaşmak ve istenmeyen davranışlarını doğrudan söylemek yerine dolaylı yönden bazı mesajlarla engellemektir. Böylece kişinin rencide edilmeden bu davranış konusunda düşünmesi sağlanmış olacaktır.

İsfahânî'ye göre kişi, başkalarına faydalı olmak istiyorsa önce kendi davranışlarına çeki düzen vermeli, davranışları ile sözleri bir olmalıdır. Yoksa diğer insanlar üzerinde olumlu bir etkisi olmayacak, iyi olarak öğrettiği şeyleri bile insanlar terk edeceklerdir. Aynı şekilde iyi arkadaşlar seçmek de insanın doğru yolda olmasını sağlayacaktır. Çünkü sadece birinin suretine bile bakmak kişiyi ahlâkî olarak etkileyebilir. Üzgün birini gördüğümüzde bizim de üzülmemiz buna örnek olarak verilebilir.

Dünyadaki her şeyin Yüce Allah'ın emaneti olduğunun farkında olan kimse gelip geçici olan dünya nimetlerine dalarak övünüp kibre kapılmaz. Bunları bir an görünüp giden yaz bulutuna benzeten İsfahânî, arzu ve şehvetin midenin dolmasıyla harekete geçeceğini ve şeytanın bu kişiye hâkim olacağını ifade etmiş ve birtakım hastalıklara kapı aralayacağından dolayı mideyi gereğinden fazla doldurmanın dinen

mekruh olduğunu vurgulamış, oruç ibadetini nefsin eğitilmesindeki önemine işaret etmiştir.

İsfahânî, çalışmayıp tembellik yapan kişinin insanlıktan çıkarak ölü hükmünde olduğunu ve hayvanlıktan bile aşağı duruma düşeceğini ileri sürmektedir. Zira kişinin hem bu dünya hem de öbür dünya için çabalaması gerekir ki, bu da tembellikle olacak bir iş değildir. Erdemlere ulaşmak için mutlaka tembellikten uzak durmak ve Yüce Allah'tan yardım istemek gerekir. Zira O'nun yardımı sevdiği kullarına her zaman ulaşır.

Öğrenci ile öğretmenin birbirine karşı görevleri bağlamında İsfahânî, öğrencinin güvenilir bir öğretmene sahip olmasının, erdemlere ulaşma noktasında önemli olduğunu belirtmekte, dünya ve ahiret mutluluğuna erişebilmek için öğrencinin öğretmenini anne babasından daha çok sevmesi gerektiğini ifade etmektedir. Öğretmen ise öğrencisini çocuğu gibi görmelidir. Nitekim onun ilmî mirasını ve adını yaşatacak olan öğrencisidir. Öğrencisi olmayan öğretmen kısır hükmündedir.

Günümüzde erdemlerin yoksunluğu noktasında eksiklik yaşandığı İsfahânî'nin ez-Zerî'a eseri ile bir kez daha belirginleşmiştir. Eserinde vermiş olduğu tavsiyeler kişiler ve bu uğurda çabalayan din eğitimcileri tarafından dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Her iki cihanda mutluluk ancak erdemli bir toplumun inşası ile olabilmektedir. Bu erdemleri elde etmek, bireyler ve toplum açısından elzem bir durumdur.

KAYNAKÇA/BİBLİYOGRAFYA

Bilgin, Beyza-Selçuk, Mualla, *Din Öğretimi*, Akid Yayınları, Ankara, 1991.

Boran, Mustafa, "İslam Fıkhında Yeme İçme Ölçüleri = Criteria for Eating and Drinking in İslamic Law", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of İnternational Social Research,* C. IX, Sayı 43, 2016.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed ibn İsmâil, *Sâhih-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu, Ötüken Yayınları, 1990.

Ceyhan, Semih, "Zühd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 44, İstanbul 2013.

Çoşkun, İbrahim, "İman-Ahlak İlişkisi ve Değerler Eğitimi", *Değerler ve Eğitimi II. Sempozyum Bildirileri Kitabı*, 2015.

Demirci, Muhsin, "er-Râgıb el-İsfahânî ve Tefsiri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 5-6 (1987-1988), İstanbul 1993.

Demirkol, Murat, "İslam Ahlâk Felsefesinde Erdem Kavramı", *International Journal of Science Culture and Sport*, Special Issue: 1, ISSN: 2148-1148, Doi: 10.14486/IJSCS96, July 2014.

Düzgün, Şaban Ali, "Ahlakın Kök(en) Değeri Olarak İman", *Yetkin Düşünce,* C. I, Sayı 4, 2018.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as el-ezdiyye es-sicistanî, *Süneni ebî Dâvûd*, t.y.

Erdem, Hüsamettin, "Değerler Eğitimi Açısından Bir Ahlak Değeri Olarak Vefa", *Uluslararası Sempozyum İnsani Değerlerin Yeniden İnşası 19-21 Haziran 2014 Erzurum -Tebliğler-,* 2015.

Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, çev. Alparslan Açıkgenç, 14.Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.

Gafarov, Anar, "Râgıb el-İsfahânî'de İnsan Tasavvuru", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* Dergisi, 2006.

Gazâli, *İhyâu Ulûmi'd Dîn*, çev. Mehmed A. Müftüoğlu, Akit Gazetesi Yayınları, 8 Cilt, İstanbul, 1992.

Gazâli, *Kimyâ-yı Saadet*, çev. Ali Arslan, Merve Basım Yayım, 1996.

Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998.

Hökelekli, Hayati, "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi,* C. 19, İstanbul 1999.

Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşful Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, hzr. Süleyman Uludağ, 4. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.

İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî el-ifriqî, *Lisanu'l-arab*, 15 Cilt, t.y.

İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk (Ahlâk Eğitimi)*, çev. Abdulkadir Şener vd., 3. Baskı, Büyüyenay Yayınları, Şubat 2017.

İbnü'l Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *Minhâcü'l Kâsıdîn ve Müfîdü's-Sâdıkîn*, çev. Fatih Mehmet Albayrak, Tahlil Yayınları, İstanbul 2014.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l- Ferec, *Oğluma Mektup,* çev. Gamze Özden, Beyan Yayınları, 2017.

İsfahânî, Ragıb, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul Ağustos 2010.

İsfahânî, Râgıb, *Erdemli Yol (Ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş- Şerî'a),* çev. Muharrem Tan, 4. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2019.

Kara, Ömer, "el-Müfredât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2006.

Kara, Ömer, "Râgıb el-İsfahânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 34, İstanbul 2007.

Kara, Ömer, "Meşhur Ama Az Tanınan Çok Yönlü Bir Bilim Adamı: Râğıb El- İsfahâni", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Sayı 38, Erzurum 2012.

Kara, Ömer, "Râgıb el-İsfahânî'nin İlmî Irası", *İLTED*, Sayı 44, Erzurum 2015.

Kasapoğlu, Abdurrahman, "Kur'an'da Gıybet Olgusu: Bir Davranım Bozukluğu Olarak Dedikodu ve Korunma Yolları", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. XI, Sayı 2, 2006.

Kasapoğlu, Abdurrahman, "Kur'an'da Geçen İffetle İlgili İfadeler ve Yorumları", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi,* Sayı 19, 2013.

Kazvini, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid*, Süneni ibn-i Mace Mukaddime*, Mısır, 1395.

Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Ta'arruf,* hzr. Süleyman Uludağ, 4. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul Ekim 2014.

Kılıç, Recep, "Cehalet ve Tembellik ile Dini Zihniyet Arasındaki İlişki Üzerine", *Dinî* Araştırmalar, C. 4, Sayı 11, 2011.

Kılavuz, Ulvi Murat, "İnsan mı Melek mi? Türlerarası Efdâliyyet Tartışmasına Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 56, Sayı 1, 2015.

Köse, Ali-Ayten, Ali, *Din Psikolojisi*, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli, 3. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara Ağustos 2010.

Kuşeyri, Abdul-Kerim bin Havazîn bin Abdul-Melik bin Tâlha, *Risale-i Kuşeyri,* çev. Ali Arslan, Arslan Yayınları, İstanbul 1980.

Lekesiz, Fazlı, "Hutbe: Doğruluk İnsanı İyiliğe ve Mutluluğa Götürür", *Diyanet İlmi Dergi (Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi),* C. VII, Sayı 75-76, 1968.

Mâverdi, Ebu'l- Hasan, *Yüce Hedefler Kitabı,* çev. Bergamalı Ahmet Cevdet Efendi, 3.Baskı, Büyüyenay Yayınları, Mart 2018.

Mevdûdî, Ebû'l-a'lâ, *el-Üsesü'l-âhlâkiyyeti li'l-harekeyi'l-islâmiyyeti,* Daru'l-fikr, Beyrut, t.y.

Muhâsibî, Haris, *Hakkı Arayanlara Nasihatlar*, çev. Muhammed Çoşkun, 2. Baskı, İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2012.

Mihasibî', Ebû Abdi'llah el-Haris bin Esed, *Er riâyetü li hukûkillah*, thk. Abdul Kadir Ahmed Ata, ed Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, t.y.

Müslim, el-Kuşeyrî en-Niysâbûrî, *Sahîh-i Muslim ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu, İrfan Yayımcılık, İstanbul 1988.

Parladır, Selahattin, "Dua", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994.

Pişgin, Yasin, "Kur'an ve Sünnete Göre Beslenme ve Şahsiyet Yapısına Etkisi", *Eskiyeni*, 2014.

Râzî, Fahruddîn, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb,* çev. Suat Yıldırım vd., Huzur Yayınevi, 23 Cilt, İstanbul 2002.

Sâbûnî, Nûreddin, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 15. Baskı, İstanbul, Eylül 2015.

Seyyid Kutub, *Fîzılâl-il Kur'an (Kuran'ın Gölgesinde),* çev. M. Emin Saraç vd., Akit Gazetesi Yayınları, 16 Cilt, İstanbul, t.y.

Seyyid Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet*, çev. M. Beşir Eryarsoy, 2. Basım, Arslan Yayınları, İstanbul 1982.

Şâmil İslam Ansiklopedisi, Şâmil Yayınevi, 8 Cilt, İstanbul 1999.

Taberânî, *Mu'cemü's- Sagîr Tercüme ve Şerhi*, çev. İsmail Mutlu, Mutlu Yayınevi, İstanbul Ekim 1996.

Taşkaya, Serdarhan Musa, "Nitelikli Bir Öğretmende Bulunması Gereken Özelliklerin Öğretmen Adaylarının Görüşlerine Göre İncelenmesi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 33, 2021.

Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, hzr. Abdullah Parlıyan, Konya Kitapçılık, Konya Nisan 2004.

Topaloğlu, Bekir, "Tövbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* İstanbul 2012.

Tûsî, Ebû Nasr Serrâc, *el-Lüma' (İslâm Tasavvufu),* hzr. H. Kâmil Yılmaz, Erkam Yayınları, İstanbul 2012.

Yaldızlı, Hasan, "Râgıb el-İsfahânî'nin el-Müfredât İsimli Eserinin Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2019.

Yaman, Ertuğrul, "Susmanın Erdemi", *Din ve Hayat; İstanbul Müftülüğü Dergisi,* C. 41, Sayı 22, 2014.

Yavuz, Kerim, *Çocuk ve Din*, Çocuk Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak dini Kur'an Dili,* Azim Dağıtım, 10 Cilt, Haziran 1992.

Yılmaz, H. Kâmil, *Ana hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar,* 20. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.

Yolcu, Mehmet "Râgıb el-İsfahânî ve el-Müfredât fi Garîbi'l Kur'ân'ı", *Hikmet Yurdu*, Sayı 1, 2008.

El-Meâcim el-arabiyye, https://www.almaany.com/ erişim:14.05.2021